

Մ Ի Ո Ն

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԿՐՕՆԱԿԱՆ – ԳՐԱԿԱՆ – ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԵՐԵՐՈՒԹՅԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԺԴ. ՏԱՐԻ 1940

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԿԷՄ

Ս Ի Ո Ն

ԺԴ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1940

➤ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ➤

ԹԻԻ 12

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Բ.

Նախորդ Խմբագրականով իր զլխաւոր գիծերուն մէջ մատնանշեցինք այն կարեւոր թերինները, որոնք Սփիւռքի հայ կրթական գործը կը մատնեն լուրջ վտանգներու: Այդ վտանգները դիմաւորող դարմաններ չբերինք. հոս կ'ուզենք ամփոփ գիծերով մօտենալ անոնցմէ կարեւորներուն: Հասկնալի է որ մեր նկատողութիւնները մնան հարկադրաբար ծրագրային: Մեր կրթական վերանորոգումը որ պէտք է առարկայ ըլլայ մեր օրերու ամենէն տիրական ճիգին, կը պահանջէ խնամք և լուրջ շահագրգռութիւն:

Կրթական հարցին շուրջ, նախորդ Խմբագրականին մէջ, մեր նկատողութիւններու առաջինը կը շօշափէր անոր տնտեսական կողմը: Մեզի կը պակսին այսօր նիւթական միջոցներ մեր կրթարանները բաղձալի վիճակի մը մէջ դրնելու համար. ի մտի չունինք այս նպատակով գոյութիւն ունեցող և կիրարկուող կտակները, և Բարեգործականի կողմէն եղած յատկացումները. անշուշտ արհամարհելի չէ հայ կրթական գործին անոնց բերած սատարը, սակայն անոնք կը մնան մասնակի, և անբաւական:

Ժամանակին կը մտածուէր կտակներով և հարուստներէ մեկենասուած գումարներով վարել հայ կրթական գործը: Ռուսահայոց մէջ կէս դար առաջ այս կերպ խորհողներու թիւը քիչ չէր: Թրքահայաստանում տարբեր չեղաւ պարագան. հանգանակութիւններով ձեռք բերուած գումարներ՝ միակ տրամադրելի աղբիւրները կազմեցին մեր կրթութեան, եկեղեցիին զանձանակէն ստացուած լումաներուն հետ միասին: Այսօր հանգամանքները փոխուած են, և անբաւական ու անկարելի կը մնան այդ կերպերը. անհրաժեշտ է խորհիլ ուրիշ միջոցներու:

Միակ կարելի և գործնական միջոցը հայ կրթական գործի վերակենդանացման և տեւականացման, կրթական տուրք մը սահմանելն է Սփիւռքի իւրաքանչիւր զլխաւոր շրջանին համար. բան մը՝ զոր արդէն իրագործած են կարգ մը գաղութներ, ինչպէս Եգիպտոս՝ ազգային տուրքին իբրեւ մաս: — Առաջարկուածը հակառակ իր նորութեան՝ բացատրութեան չի կարօտիր. կը մնայ մտածել անոր իրացման կերպերու մասին: Այս կերպով սահմանուած տուրք մը՝ կրնայ հայթայթել իւրաքանչիւր գաղութին համար կարեւոր գումարներ, և մըշտատե կերպով սնուցանել հիմնադրամ մը, գործածելի համապատասխան շրջաններու կրթական գործին հաստատուն բարգաւաճման: Երկրորդ՝ ի նպատակ այդ հիմնադրամին անշուշտ կարելի է ապահովել կրթական նպատակներով եղած

բոլոր կտակներն ու մասնաւոր նուիրատուութիւնները: Եթէ զիմաւորուի այս առաջարկը ընդհանուրէն, կը կարծենք թէ ապահով հիմերու վրայ դրուած կ'ըլլայ արտասահմանի հայ կրթական գործը՝ մեր հոգեղէն և իմացական զոյու-
թեան կենսական ազդակներէն մին՝ հայ դպրոցը:

Կրթական գործի տնտեսական հիմերու այս հաստատ խարսխումը, խոշոր չափերով պիտի դարձանէ մեր մէջ ուսուցչական ասպարէզին կապուած ծանր տազնապը: Այս կերպով միայն կրնանք յուսով որ մեր մէջ իրապէս ասպարէզ մը կարենայ դառնալ ուսուցչութիւնը, որմէ կարելի ըլլայ ակնկալել լաւագոյն ուժերու որակ մը: Անշուշտ նիւթականով միայն լուծուելիք խնդիր մը չէ այս, սակայն լաւագոյն ուսուցիչներ ունենալու առաջին պայմանն է ան, որմէ յաճախ զրկուած կը մնայ դժբախտաբար հայ դպրոցը, իր նիհար միջոցներուն պատճառաւ:

Հոս չի վերջանար հարցը. կայ տակաւին դպրոցներու և վարչական կազմակերպութեան պարագան: Այս խնդիրը բարեբախտաբար անլուծելի չէ. Հայ դպրոցը սկիզբէն ի վեր կապուած է Եկեղեցիին. այսօր ևս անհրաժեշտ է որ ան անմիջական հովանիին ներքեւ ըլլայ զանազան շրջաններու առաջնորդարանին և ազգային մարմիններու: Այս կերպով վերջ կը դրուի անհատական, հայրենակ-
ցական և բարեգործական ուսումնարաններու խայտաբղէտ զոյութեան, և բոլորը մէկ անմիջական հովանիին ներքեւ կ'ըլլան Եկեղեցիին՝ համազգային այն միակ հաստատութեանը, որուն մէջ պէտք է հաշուին բոլոր այս մասնաւորութիւն-
ները, կարենալ ստեղծելու համար այն նմանութիւնը ոգիի և ձգտումներու, որ հայունն է, և որմէ մենք կը հեռանանք տակաւ:

Պէտք է շեշտել թէ այս պարագային ալ Եկեղեցին ու վարժարանը՝ հոգեղէն և նուիրական այս զոյգ հաստատութիւնները, համայնական յարգանքի առարկայ պէտք է մնան միշտ, ինչպէս էին երբեմն, զերծ կուսակցական և հաստաւածական միջամտումներէ, և առարկայ ամենուն բոլորանուէր զուրգու-
րանքին: Դժբախտաբար սակայն, եթէ ոչ միշտ Եկեղեցին՝ զէթ դպրոցները յաճախ ենթակայ են կուսակցական այս ազդեցութիւններուն. անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր տիրապետութեան շրջանին՝ տարանջատ ոգի և վարչութիւն կ'ստեղծէ, տխրե-
ղուն չմը սփռելով դպրոցներէն ներս, ուր կուգան մատաղ հոգիները հայութեան աւագանին մէջ մկրտուելու, սկզբնական մէկ և նոյն նկարագրով դրոշմուելու:

Գալով կրթական ծրագիրներու հարցին, բացառիկ ուշադրութեան կը կարօտի ան: Անշուշտ իւրաքանչիւր գաղութը Սփիւռքի, պարտաւոր է պատ-
շածիլ տիրող երկրի պահանջներուն, լեզուին և կրթական դրութիւններուն. այդ տուրքը հարկադրուած ենք վճարել մեզ հիւրընկալող երկիրներու պայմաններուն. որպէսզի սակայն անվթար կարենայ պահուիլ ազգային ոգին մեզ շրջապատող օտար
ազդեցութիւններու ներքեւ, կրթական ծրագիրներուն մէջ, տեղական պայման-
ներու յարմարող անոնց բաժինին քով անհրաժեշտ են ազգային և կրօնական
բաժինները նախակրթարանային ուսուցման: Հայ լեզուն ու գրականութիւնը, հայ կրօնը, հայ պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը անզանցառելիօրէն մաս
պէտք է կազմեն Սփիւռքի բոլոր դպրոցական ծրագիրներուն: Աւելին, զանազան
գաղութներու մէջ կիրարկուած ալլազան հայ կրթական ծրագիրներու փոխան,
փափաքելի էր որ յարմար կեդրոնի մը մէջ պատրաստուէին համահայկական
նկարագիր ունեցող տիպար ծրագիրներ, ընդգրկելի բոլոր գաղութներէն: Պատ-

բաստել նոյնպէս հայ ուսմանց դասագիրքերու ամբողջ դրութիւն մը՝ նոյն և միակ նկարազրով, պատշաճ ժամանակին և հաղորդ մեր ազգային ուրոյն ոգիին։

Հոս անհրաժեշտ կը նկատենք յաւելուլ թէ Սփիւռքի մէջ հայ ոգիին պահպանմանը համար բաւական չեն հայ նախակրթարանները։ Երկրորդական վարժարաններու պէտքը անհրաժեշտ է. անիկա պերճանք մը չէ, ինչպէս կը մտածեն շատեր, այլ պահանջ մը, և անմիջական լրացուցիչ մը նախակրթարանային ուսմանց, ուր աշակերտները իրենց տարիքի և կրթութեան պատճառաւ չեն կրնար բացուիլ մեր արժէքներուն, և մնացեալ իրենց բախտաւոր տարիները կ'անցնեն օտար կրթութեան և ազդեցութիւններու ներքեւ, ուր հետզհետէ օտար և ուժեղ մշակոյթներու ազդեցութեանը տակ, կը չքանան նախակրթարանային տարիներու մէջ ստացուած հայ արժէքներու տարերքը։ Այս պատճառաւ փափաքելի է որ մեր Սփիւռքի իւրաքանչիւր գլխաւոր շրջանին մէջ գոյութիւն ունենայ գէթ մէկ երկրորդական հայ վարժարան, որ ապահովէ այդ շրջանի հայ մշակոյթի արժէքներուն մէջ կրթուած ընտրանիի մը գոյութիւնը։

Վերոյիշեալ իրադրութիւններով միայն կարելի պիտի ըլլայ ստեղծել ու մշտնջենաւորել ազգային ոգի և նկարագիր մեր ապագայ սերունդներուն մէջ։ Մեզի պարտադրուած այս պահելսութիւնը կը զրկէ զմեզ մեր ազգային ինքնութիւնը պաշտպանող բոլոր տարրերէն։ Մեր երբեմնի պաշտպան սրբութիւնները (հող, աւանդութիւն, և բարքեր) մեզի չեն օգներ. շրջապատող վտանգները աւելի են, քան ինչ որ կ'երեւակայենք։ Ազգային յղացք մը, և մեր հոգեկան և իմացական արժէքներու զուրգուբանքը աւելի քան երբեք պէտք է տեսական մտասեռութեամբ ըլլան մեզի համար զաղթաշխարհի մէջ, ատով արծարծելու մեր ներսը ցեղային այն ոգին, որ այսօրուան բոլոր մեծ ու փոքր ժողովուրդները այրող տենդն է։ Այդ յղացքը որ դժբախտաբար սկսած է աղօտիլ, կ'ամբողջանայ և կը լուսաւորուի Հայ Եկեղեցիով։ Այս վերջի պարագան թող հաւանական սկեպտիկ մտածումով չտողորէ միտքերը. Հայ Եկեղեցին մեր ազգային գեղեցկագոյն արժէքներու բլրեղացումն է, զանոնք հողիացնող ու լուսաւորող աննիւթական և Աստուածային կրակը։

Չափազանցած չենք ըլլար երբ ըսենք թէ հայ ժողովուրդին արժէքը իր Եկեղեցիին մէջն է և Եկեղեցիով։ Չընդունելով այս իրողութիւնը այնպէս ինչպէս որ ան կայ մեր ժողովուրդի գոյութեանը մէջ, քանզի է մեր հոգեկան միութիւնը։ Հայ Եկեղեցին միայն կրնայ ստեղծել այդ ոգին, այսինքն վերահաստատել ինքզինքը։

Կը բաւէ որքան օրօրուեցանք ժամանակաւոր պատրանքներէն, մեզմէ դուրս որոնելով մեր ինքնութեան մաքուր ոսկին, արտաքին պարագաներու և ազդեցութիւններու կատելով զմեզ։ Ինքզինքնուս հետ օտար ապրելու այս վիճակը աւելի շեշտուեցաւ այս վերջի կէս դարու շրջանին մանաւանդ, երբ մենք տակաւ հեռացանք մեր ինքնութիւնը տաղաւարող հոգեւտաճարէն՝ Եկեղեցիէն։ Դարձ մը գէպի Եկեղեցին, շատ բան պիտի վերադարձնէ մեզմէ մեզի։ Եւ այդ դարձը շուտով եկող ժամանակներուն համար պիտի կրնայ ըլլալ միայն հայ դպրոցին մէջ իրական իր ոգիին վերամուտովը Հայ Եկեղեցիին։

Հայ Եկեղեցին ստեղծեց Հայ Դպրոցը, եւ ինքն է որ միայն իրապէս պիտի կրնայ զայն պահել։

ԽՄԲ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՄԱՐԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾ

Ինչ որ իրապես կը պակսի մեզի. — Ինչո՞ւ այսօրուան մարդոց կեանքի ներքին կշռոյթը վրդովուած է այնքան: Ի՞նչ կայ հոն չափազանց, կամ ինչ է որ կը պակսի իրեն: Անբնականոն՝ կարգի մը տալնայն է միշտ: Հոգիները անկարգութեան մատնուած են: Բնականաբար շրջուած է: Նիւթը հոգիէն առաջ կ'անցնի, միտքը խղճէն առաջ, և խիղճը, հոն ուր մարդը կ'ուզէ լսել անոր ձայնը տակաւին, կը յաւակնի անգիտանալ զԱստուած: Այսպէսով է որ կատարեալ է չարիքը: Յառաջադրուած վերջին այս եզրն է որ կը շահագրգռէ մեր մտածումը:

«Քաղաքակրթութիւնները կ'ելլեն Աստուծոյ գաղափարէն, ինչպէս գետ մը իր ակէն», կը գրէր Էտկար Բինէ: Կէօթէ կ'արտայայտէր միւսնոյն մտածումը ըսելով թէ «Աստուած կը բռնէ աշխարհը իր ձեռքերուն խաղաղութեան մէջ». տեսնողի խօսք, բանաստեղծի խօսք:

Եւ այս երկուքին մտածումը այն էր թէ մարդկութեան ստացումները կախում ունին անոր ինքն իր մէջ աճումէն, թէ այդ աճումը կախում ունի իւրաքանչիւր հոգիի մէջ կարողութիւններու ներգաշնակութենէն, և առարկաներու նուիրակարգութենէն, և թէ Աստուծոյ տեղը բարձրագոյնն է, յայտնուելով այդպէս իբրեւ պայմանը այդ ամենուն:

Գիտենք արդարեւ թէ Աստուած հիմն է բարոյական կարգին: Նկատենք միայն թէ հոս պահանջուած սրտերու ներգաշնակութիւնը, կ'ենթադրէ գերագոյն կանոնի մը ընդունելութիւնը, անվիճելի և առաջին արժէքի մը գնահատանքը, որ կուտայ միւս արժէքներուն և կանոններուն, և անոնց հիմունքին հետ անոնց սահմանները:

Ներքին Աստուծոյն բացակայութիւնը, մարդը կը մատնէ հոգեկան այն տարրալուծման, որուն հաւաքող ձգտումը կայ արդէն իր մէջ: Բարոյական անձնաւորութեան շիջում, կրայոյզ վիճակ, մեղաւոր տրեղաւորութիւն, գործնական ֆրոյտականութիւն, վրուստականութիւն, ժխտականութիւն, բի-

բանտեղականութիւն, այն ատեն պիտի դառնան ըլլան ճշմարտութիւնը: Ահաւոր ճշմարտութիւն, որուն զիտութիւնն ու ճարտարմտութիւնը կը հայթայթեն զուգադիր մը որ կը բազմապատկէ վտանգը, կարծելով ամէն ինչ երաշխաւորել: Ասոր համար չէ՞ որ ըսուած է «խնդրեցէք նախ զարքայութիւնն Աստուծոյ եւ զճշմարտութիւն նորա, և այն ամենայն յաւելցի ձեզ» (Դկ. ԺԲ. 31): Աստուծոյ արքայութիւն, այնպէս, բարիքի թագաւորութիւնը՝ երկնաւոր Հօր հովանիին ներքեւ, եւ իբրեւ յաւելեալ բարիք անկէ մեզի հոսող, այս կեանքին մէջ իւրաքանչիւրին եւ ամենուն համար մատչելի բոլոր երջանկութիւններ, գեղեցիկ ծրագիր մը չէ՞ ստիկա:

Աստուած քննամի՞ է կեանքին. — Եւ սակայն հաւատացուցած են մարդոց թէ Աստուած թշնամի մըն է կեանքին. և իրաւ ալ այդպէս կը թուի, երբ նկատի ունենանք թէ Աստուծոյ պաշտօնական բարեկամները, եթէ կարելի է այդպէս ըսել, իրենք ինքնին բուն իսկ ապրողներ չեն. չեն բացուիր այն բոլոր բաներուն որոնք կարեւորութիւն ունին մեր գոյութեան մէջ, և պիտի կրնային ծառայել զայն զարգացնելու կամ պճնելու:

Մարդկութիւնը կ'ուզէ ապրիլ, և ահա որ կարգ մը կրօնական մարդիկ, կարգ մը խումբեր, կարգ մը տարիքներ կը թուին բռնուած ըլլալ անշարժացնող անցեալապատկէնէ մը, չոր աւանդապատկէնէնէ մը, անխիւս և անզօր ձեւապաշտութենէ մը, խրած ստացուած դիրքերու վրայ կամ մըտայնութիւններու որոնք թշնամի են ամենաանհրաժեշտ եղաշրջումներու և պատշաճեցումներուն անգամ:

Բայց ճիշդ է գնահատել կրօնքին ծառայութիւնները ըստ անոնց, որոնք զայն անհոգի մարմնի մը կը վերածեն, կամ առնուազն նիրհող հոգիի մը: Պէտք է զայն դատել ըստ ինքեան և ի հարկին անոր սկզբունքները վերլուծեցնելով իր պաշտպաններուն. անոնք անհետեւական մարդեր են յաճախ, մեղաւորներ միշտ. բայց ճշմարտութիւնը կախում չունի իրենց տկարութիւններէն:

Ընդունինք թէ իրենց պատճառաւ, և կամ ցաւալի թիւը ըմբռնումներու հետեանքով, ոմանք կրցած են Աստուծոյ գաղափարին մէջ տեսնել, գործունէութեան հա-

մար քիչ օգտակար, և նոյնիսկ անդամալուծիչ մտադրաւում մը. ասիկա սակայն նախապաշարում մըն է, որմէ հարկ է ետ գալ այն պահուն մանաւանդ, ուր անձկութեամբ կշռելու վրայ ենք մեր բոլոր ոյժի աղբիւրները:

Գէշ ըմբռնուած Աստուծոյ հաւատքը, շատ չարիք է ըրած. բայց լուսաւոր և ուղիղ հոգիներէ դաւանուած այդ հաւատքը հրաշալիքներ կը գործէ: Մեզմէ միայն կախում ունի, չփակուիլ սա անհեթեթ երկայնաբանութեան մէջ, թէ՛ անոնք որոնք ունին լաւ սկզբունքներ չեն յառաջանար այլևս. իսկ անոնք որոնք կը յաւակնին յառաջանալ, կը մերժեն լաւ սկզբունքները: Դաւանինք ճշմարիտը, և գործել տանք անոր:

Աստուծոյ գաղափարը իր ամբողջ պարունակութեամբ, իր բոլոր հետեանքներով, քաղաքակրթութիւններու կը հայթայթէ իրենց խտէալ վախճանները. ան կը պաշտպանէ զանոնք խոտորումներէ, ան կարճ կը կապէ կործանարար վարդապետութիւնները եւ ընթացքները. կարգաւորող եւ մղող, ան՝ կը ձգտի էականութեւ և ոյժերու ներդաշնակման. ան՝ զանոնք կը պաշտպանէ իրենց ցրումին դէմ, առաջքը կ'առնէ անոնց քասօսին, կ'ըլլայ աղգակ խաղաղութեան և կարգի, սիրոյ և ամման, փոխանակ պայքարներուն և մշտական վերակսումներուն:

Աստուծոյ մտածումը կը հեռացնէ զմեզ այս աշխարհէն, կ'ըսեն. այո, որքան որ աշխարհը անկման փորձութիւն մըն է եւ առարկայ մը եսապաշտութեան. բայց այդ մտածումը կը մօտեցնէ զմեզ աշխարհին, որքան որ այս վերջինը ինքն իսկ գործն է Աստուծոյ. Աստուծոյ գործունէութեան դաշտը, յոյսը Աստուծոյ և իր հայրական նախախնամութեան: Չէ կարելի ինքզինքը տալ Աստուծոյ սիրոյն, առանց հետեւելու անոր զառիթափին: Այդ սէրը ստեղծագործող է. անով մենք ևս կ'ուզենք կեանք ստեղծել. փրկող է ան. անով կ'ուզենք վեր բարձրացնել և խաղաղեցնել աշխարհը: Հեռի հրաժարողութենէ, ատոր համար պէտք պիտի ըլլայ ձեռք առնել բոլոր արժէքները՝ ծանօթութեան արժէքներ, եւ գործնական արժէքներ, անոնցմով կազմելու համար մենք մեզի գործունէութեան արդիւնաւոր գործիքներ:

Աստուծոյ մտածումը կը ներշնչէ խո-

նարհութիւն. բայց տկարութիւն մըն է արդեօք այդ վսեմ խոնարհութիւնը որ մարդկութիւնը կը դնէ իր ճշմարիտ տեղը, Աստուծոյ գահի ոտքին, հպարտ՝ իր դուստրը ըլլալուն, եւ ունենալ բարձր առաքելութիւն մը իր տիեզերքին մէջ: Անհուն այն անապատը՝ ուր կը դնէ մեզ անասունածութիւնը, անշուշտ նուազ զօրացուցիչ է. ան մեզ կ'ընէ կորսուած զաւակները ըստեղծագործութեան, սահմանուած՝ լիլիթութեան և անօգուտ գործի մը:

Պաշտամունքը, մեծարանքը, ամենազսեմ և ամենարեղուն պաշտօններէն մէկն է հոգւոյն: Բայց մենք զայն այլեւս չենք հասկնար: Մենք կ'երազենք՝ արտագրութիւն և սպառում, ծախսեր և հասոյթներ: Յառաջդիմութիւնը մեզի համար մոլորակին շուրջ աւելի արագ վազելն է, և մեր խեղճ գասակարգերը աւելի շատ նիւթական հանձնքներու բարձրացնելն է: Այս բոլորը լաւ պիտի ըլլար, իր կարգին. բայց միայն զայն հետապնդելով հոգիները կը ցամքին, կը կարծրանան, կ'եղծանին, եւ կամ կը վհատին: Ձիւն կ'արժէ՝ մը կը սպրդի այն սրտերուն մէջ, զորս գոհացնել թուած է յաջողութիւնը. դառնութիւն մը՝ միւսնեւրուն մէջ: Մարդիկ կեանքին հետզհետէ նուազ կը կապուին որքան ան կը բարգաւաճի. և մարդիկ յուսահատօրէն կը կառչին անոր երբ անիկա խոյս կուտայ իրենցմէ: Ներքին ոչ մէկ հաւաստարկչութիւն. վասն զի առանցքը կը պակսի. և հոգիներու անկայունութիւնը չէ՞ միթէ որ կը սարսէ քաղաքակրթութիւնները:

Հեռու՝ թշնամին ըլլալէ կեանքին, Աստուծոյ, անոր ճանաչողութեան համար պատկերացման կեդրոնակէտն է. կենսաւորողը՝ բարոյական ներշնչումով, երաշխաւորողը՝ իր օրէնքով, դատաւորը՝ այն ելքերով զորս կը հայթայթէ ան՝ մարդոց ճիւղին: Հոգին մոռնալու վրայ է թէ ինք անմահ է, եւ կը մեռնի այդ մոռացման պատճառաւ: Բոլորովին դարձած դէպի աստեղը, ան ցամքիլը կը տեսնէ իր հոգեւոր կեանքին, և իր բարոյական խղճմտանքին. ան շուտով հակամէտ կը դառնայ չարաչար գործածել ամէն ինչ և ինքզինքը, մանկու մըրցակցութեան և պայքարի՝ կեղծ բարիքներու համար. և հոգ է, հոգ միայն, որ ընդհանրական անկարգութիւնը կ'առնէ իր սկիզբը:

Մեր գրադէտներէն մին վերջերս կը պահանջէր, «նաւազախումը մը գանձով բեռնաւոր վաղեմի նաւուն համար»։ Իրաւունք ունէր. բայց նաւազախումը չի բաւեր, կողմնացոյց մը պէտք է, աստղ մը պէտք է։ Ի դուր չէ որ Փրկիչ Աստուած, Յայտնութեան մէջ ինքզինք կոչած է Աստղը առաւօտուն։

Քրիստոնէայ Աստուածը. — Քրիստոնէայ մը պիտի աւելցնէր թէ աստուածայինին գործոն աշխատակցութիւնը հոգեւոյն մէջ, եւ ոչ միայն անոր մտածումը եւ պաշտամունքը, առաջին անհրաժեշտութիւն մըն է։ Կարելի չէ մինակը ինքզինքը զարգացնել, ինչպէս որ կարելի չէ ինքզինքը ստեղծել, այդ երկուքը նոյն բանն են։ Զարգացում մը՝ ստեղծագործութիւն մըն է միայն որ կը շարունակուի։ Հեռացած իր հոգեւոր ստեղծիչէն, և զրկուած անոր օժանդակութենէն, մարդը, կիյնայ նիւթականութեան շաւղին մէջ։ Եթէ այն ատեն կը կարծէ յառաջդիմել, վասնզի ան մեքենականութիւններ կը լարէ և կը յաջողցնէ գիտուն կազմակերպութիւններ, իրականութեան մէջ աւելի եւս կը խրի անոնց մէջ ինք. իւրաքանչիւր օր աւելի ամրապէս կը շղթայուի ինք Պրոմէթէի քարաժայռին, և անգղը կը փաղաղէ զինքը։

Այսպէս կոչ ընելով շնորհքին, այսինքն կրօնքին, իր ամենէն յատկանշական եւ նուիրական բաժնին մէջ, կը հեռանանք քիչ մը մեր առարկայէն, բայց անկասկած է որ եթէ մենք մօտեցանք Աստուծոյ հարցին, ատրկա վերացական աստուածեանութեան մը ինչպաստ չէր, որ քիչ օգտակար պիտի ըլլար, եթէ ան չճշգրտուէր և չգոյացաւորուէր կրօնական կեանքի մը մէջ։ Ծանօթ է սա խօսքը 19րդ դարու մեր սրամիտ մարդերէն մէկուն. «աստուածեանը մարդ մըն է որ իր կարճ գոյութեան մէջ, ժամանակ չէ ունեցած անաստուած ըլլալու»։ Արդարեւ, Աստուծոյ դաղափարը՝ կրօնական ձևի մը տակ միայն գործած է այս աշխարհին մէջ։ Աստուածեանութիւնը անորոշ իմաստասիրութիւն մըն է միայն. ներկայ քաղաքակրթ աշխարհը իր զաւակը չէ, այլ քրիստոնէութեան զաւակը, և բոլոր այն արժէքները որոնք կը մնան մեզի, և որոնք նոր կը կարծուին՝ մարդկային անձին յարգանք, հաւասարութիւն կեանքին առջև,

աշխատանքի սրբութիւն, անհատներու և ժողովուրդներու եղբայրութիւն, անջատուած բեկորներ են այն բանէն, որ անոնց միութիւնը և զօրութիւնը կը կազմէր, որ է քրիստոնէաբար ապրուած հաւատք մը Աստուծոյ։

Ապագային համար ևս նոյնը պիտի ըլլայ, այլապէս չհր պիտի ըլլար ոչինչ։ Ինչ որ պէտք է քաղաքակրթութիւնը փրկելու համար, «իմաստասէրներու և զիտուններու աստուածը» չէ միայն, այլ «Աբրահամի, Իսահակի և Յակոբի Աստուածը»։ այսինքն, պատմութեան մէջ իրապէս գործող Աստուածը. ամբոխներուն Աստուածը և հոգիներուն Աստուածը, Աստուած մը որուն կարելի ըլլայ խօսիլ և որ պատասխանէ, զոր կարելի ըլլայ ոգեկոչել և որ օգնութեան հասնի, զոր կարելի ըլլայ սիրել, և որ սիրէ, զոր կարելի ըլլայ վերականգնելու կոչել, և որ դատաւոր կանգնի, որ ունենայ ամենուն համար բարերար կամք մը, և որ զայն յայտարարէ. որուն գործին կարելի ըլլայ օժանդակել, և որ օգնէ ձեզի՝ ձեր գործին մէջ, մտերմիկ համագործակցութեամբ մը, Աստուած-մարդկային ընտանեկան կեանքով մը, ինչպէս որ Յիսուս զայն մեզի առաջարկեց, Աստուած մը որ զթայ անոնց վրայ, որոնք կը տառապին, և բարձրացնէ զանոնք՝ որոնք կը մեղանչեն, որ նախասիրութիւն մը ունենայ լքեալներուն և խոնարհներուն համար, որ օրհնէ աշխատանքը, և աշխատաւորին համար պահանջէ արդար վարձքը, զոր պարտական են իրեն, որ համախըմբէ ազգերը եղբայրական միաբանութեան մը մէջ, մերձեցնէ հեռաւոր հոգիները, և միաւորէ ցեղերը յանուն Իրեն. Աստուած մը որ ըլլայ հայր մը, մեծաւոր մը, օրէնք մը, կապ մը, մտածում մը որ կը լուսաւորէ, սիրտ մը որ կ'սպասէ, վերջապէս Աստուած։

Վասնզի այս բոլորով է միայն որ քրիստոնէութեան ծոցին մէջ փթթած հոգի մը կրնայ ճանչնալ իր Աստուածը, Ան՝ որ իրեն կրնայ առաջարկուիլ իբրեւ ապաւէն մը, և որմէ ան պիտի կրնայ սպասել բան մը։

ՍԷՐԹԻՅԱՆԺ

Թրգմ. ԳՐԻԳՈՐ ԱՅԵՂԱՅ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՎԱՆ

ԱՍՏՂԵՐԸ...

ՀԵՌԱՅՈՂ ՄԵԾ ՀՈԳԻՆԵՐՈՒՆ...

Բաժնուեցայ միամիտ, ցաւի դաւեւն ան առտուն...
 Արտիս՝ մոխիր ու կըրակ, վերք՝ անմար, յոյսերուն:
 — Թափուր հոգի որ կուգար Ս. Յակոբայ ըսկինին
 Մասաղ նըժխար մը ինչպէս, ինքզինքն ընծայ բերելու:

Տեսեր աստղերն էի ես նոր օրերու Քու փառքին:
 Մեծ վարպետներ հաւասքի, զերդ փարոսներ ոսկեղէն,
 — Մութին մէջէն մեզ նայող — առած համբան իրենց խոր...
 Բայց լոյսն որոնց կը մընար մեզի պայծառ արահետ:
 Դուք մեծ դէմքեր հեռացող, ընդմիտ, մեզմէ բայց միտ մեզ
 Ձեր քաղցր կամքը խօսող, աստեղասիւ պարբառով:

* * *

Կարաւանն այդ վեհաւոյ, աստեղասուն է հիմա,
 Ալբերն ի վեր անցեալին, կամար ոսկի, սրբասուն.
 Մեզ կը տեսնեն, մեր պարման խանդը մեզի ներելով,
 Երբ մութին դէմ, առանձին, ափ մը մարդիկ, քով քովի
 Կը յամառինք վառ պահել ջահը հազար ամերուն:

ՏԵՐՈՒՆԻ

ԿԱՐՕՏ

ՏԷՐՈՒՆԻ ԱՔԵՂԱՅԻՆ

Իմ մանկութեան օրերուն, թեւեռուս մէջ քեզ զրկին.
Աղուոր էիր, ինչպէս պարսֆն ըլլալ է մեր Երազին:
Սակայն, նըման իմ դէմքին, դէմքդ յըստակ էր այնքան,
Աչքերուդ մէջ, իմ հոգին, զըսաւ իր քաղցր օրրան....:

Ձէի տեսներ: Թաւմ մըբուս հոգին է մերք: Բայց ինձ հետ,
Քիչ մ'ամէն օր կ'անէիր, բաժնըւելով երկինքէդ.
Հոգւոյդ ծովուն դէմ կապոյս, հոգիս արեւն իր բացեր՝
Տեսիլներն առեւ թեւ: Դուն ամբողջ իմս էիր դեռ....:

Ու ես մեծցայ — ի՛նչ կանուխ — դուն լըռեցի՛ր, հեռացա՛ր.
Դո՛ւն՝ հոգւոյս մէջ ուրացուա՛ծ՝ մոռնալ չէի քեզ կըրնար....:
Հիմա կանգնած եմ մինակ, թեւերս արձակ՝ ետեւէդ.
Տագնապն այս նոր, մի՛ գուցէ սիրքս քանի իրեն հետ....:

Ի՞նչպէս եւ ո՞ւր քեզ փնտնեմ, հի՛ն իմ երազ... մո՛ւր խորան.
Անցա՛ր անդին երկինքէն, թէ մարդոց մօտն ես գերի,
Մարդո՛ց՝ որոնց սրբերուն յանախ մըքին է նամբան,
Որոնց աւեր է հոգին, ու դուռը փակ՝ դէմ քեզի....:

Անոնց մէջ ես չկարենամ թերեւս զի՛ս իսկ նանչնալ:
Քեզմո՛վ ինքզինքս եմ նանչցեր, քեզմո՛վ՝ հոգիս, մարդերն ալ:
Այժմ քեզի՛ եմ դարձեր, որ դո՛ւն գնես զիս կրկին,
Ու կուրծքիս դէմ, ըզգա՛մ քեզ, հրնուանով նոյն մանուկին....:

Քեզմէ հեռու, հի՛ն երազ, նորէն կարօտդ ունիմ....:

Թ. Ա. Մ.

ԿՐԾՆԱԳԱՏՄԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԵՐԻՆԵՐՈՒ ԿՐԾՆՔ ՍԸ ԶԷ

Ի՞նչ է քրիստոնէական կրօնի արժէքը, մարդկային կամքի և կորովի մշակման տեսակէտէն դիտուած: Ոմանք այն կարծիքն ունին թէ քրիստոնէութիւնը թոյլ կրօնք մըն է, և կամքէ ու կորովէ, ջիղէ ու անհականութենէ զուրկ երկոտանի ոչխարներու հօտ մը միայն կը սնուցանէ: Այդ ըմբռնումէն մեկնելով անոնք կը վարդապետեն թէ Հայ ազգին զլիսուն եկած ահաւոր և անվերջ փորձանքներուն պատճառն է քրիստոնէական կրօնը: Այսքան ծանր հաւաստում մը կուրաբար ընդունելէ առաջ պարտաւոր ենք քննել իրականութիւնները ինչ լոյսի մը ճառագայթներուն տակ:

Ի՞նչ եղած են Հայերը իբրեւ ոյժ քրիստոնէութենէն առաջ: Վեց դարերու պատմական շրջան մը մեր առջև կը դնէ օտար լուծերու յաջորդութիւն մը — Մար, Պարսիկ, Մակեդոնական, Սելեւկեան — մինչև որ Արտաշէս մը կու գայ ազատութեան գրօշը բարձրացնելու, որ սակայն կը խոնարհի Սելեւկեան հարուածին տակ: Եւ ի վերջոյ Տրգրան մը կը փայլի, այն ալ, աւաղ, կը նսեմանայ հռովմէական արծիւներու ստուերին ներքև: Իսկ Տրգրանի յաջորդները կը տատանին շարունակ հռովմէական ու պարթևական ծովերու յարածուփ ալիքներուն վրայ:

Քրիստոնէական առաջին երեք դարերուն մեր հեթանոս արքաներէն ամենէն զօրաւորներն իսկ նոյն հոսանքներուն գերին, և հզօրն Տրգատ անգամ իր գահը կը պարտի հռովմէական լէգէոններուն և թելադրութեան: Այս է եղած իրողութիւնը նախ քան մեր արքայական տան, իշխաններուն և ժողովուրդին միահամուռ քրիստոնեայ դառնալը: Իրողութիւն մը՝ որ այնքան ալ շողշողուն չէ, ինչպէս կը ճգնին ցոյց տալ քրիստոնէութիւնը պախարակող ճամարտակները:

Այժմ տեսնենք թէ ինչ փոփոխութիւն

յառաջացուց նոր կրօնքը մեր ոյժին աճման կամ նուազման տեսակէտով: Մեծն Տրգատի յաջորդները ընդհանրապէս եղան միջակ կամ տկար թագաւորներ, զինուորական տեսակէտով. դիւանագիտական յաջողակութեան տուրքէն ալ զուրկ էին գրեթէ: Այնպէս որ Հայաստան հետզհետէ տկարացաւ, մասնաւորաբար Սասանեաններու թշնամութեանց երեսէն, իսկ Բիւզանդիոն չկրցաւ ցոյց տալ հարկ եղած կորովը և ոյժը, հայկական թագաւորութեան տեականացումը ապահովելու համար: Ընդհակառակը յաճախ սակարկութեան մտաւ Պարսից հետ ի վնաս Հայաստանի:

Արշակունեաց գահը մեծ թշնամի մը ունէր յանձին Սասանեաններու, ստույգ է, բայց այդ թշնամութիւնը որչափ կրօնական նոյնչափ և տոհմային պատճառներէ կը բխէր: Սասանեանները, Պարսից գահէն Պարթևները նետելէ յետոյ, վերջիններուն կողմէ ըլլալիք ուէր ոտնձգութեան առաջին առնելու համար, որոշած էին Հայոց գահէն ալ հեռացնել զանոնք: Եւ ի վերջոյ յաջողեցան այդ նպատակին մէջ: Արշակունեաց թագաւորութեան կործանումը հետեանքն էր բազմապիսի պատճառներու. զոր օր. նախարարական մրցակցութիւններ և կիրքեր, արքայական անընդունակութիւն, արտաքին բիւզանդական օժանդակութեան չքացում և մանաւանդ պարսկական դաւեր ու ճնշումներ, և այլն:

Թագաւորութեան բարձումէն յետոյ հայ կեանքը կը շարունակէր իր ընթացքը, հետզհետէ աւելի տոգորուելով քրիստոնէական ոգիով, առանց կորսնցնելու իր մարտական քաջութիւնը և եռանդը. ապացոյց՝ Վարդանանց պատերազմը, զոր կը տարփողենք իբրեւ մին մեր զինուորական վսեմ խիզախութիւններէն: Կ'արժէ դիտել տալ որ այդ կռիւին ողնայարը կազմող Վարդան, խորապէս քրիստոնեայ անձ մըն էր:

Յաջորդող չորս դարերը արիւնոտ էջեր աւելցուցին մեր պատմութեան վրայ: Արեւելեան, արեւմտեան և մանաւանդ հարաւային կողմերէն ծաւալող աշխարհակալ բանակներ յաջորդաբար ոտնակոխ ըրին անբախտ Հայաստանը: Ժողովուրդը ի վիճակի չէր բաժան բաժան ոյժերով յաջողապէս

գիմադրելու աշխարհի հզօր արշաւանքներու. ուստի կամայ ակամայ վիզը ծռեց օտար լուծերու տակ, սպասելով նպաստաւոր հանգամանքներու՝ ողջունելու համար իր ըղձարի ազատութեան արշաւոյսը:

Հայկական նոր թագաւորութեանց — Բագրատունի, Արծրունի, Ռուբինեան — հետզհետէ հաստատումը կը ցուցնէ որ քրիստոնէութիւնը չէր մահացուցած մեր ցեղին մարտական ընդունակութիւնները: Ռուբինեան թագաւորներ, մասնաւորաբար՝ ունեցան անկախութեան այնպիսի աստիճան մը որմէ զուրկ մնացած էին Արշակունի թագաւորներ: Հայկական զէնքերը, ընդդէմ ոչ քրիստոնէից, արձանագրեցին այնպիսի յաջողութիւններ, որոնք կը բաւեն լիովին՝ կարկեցնելու քրիստոնէութիւնը իբրեւ թոյլ ու մեղկ պախարակող անդուռներուն:

Թողունք ազգային պատմութիւնը եւ ձեռք առնենք օտար ազգերունը, և պիտի տեսնենք պարզապէս չարաններ ապացոյցներու, որոնք կ'աղաղակեն թէ քրիստոնէական կրօնքը իր հետեորդները չի թուլցնէր, և չի զրկեր հերոսական եռանդէ: Զանց կ'ընենք այդ անհամար փաստերը և կը բաւականանանք միայն մատնանշելով որ այսօր աշխարհի մեծագոյն պետութիւններէն չատերը քրիստոնեայ պետութիւններ են, և մէկ քանին մեծագոյն աշխարհակալներ, որոնց զրօշին տակ կը բարգաւաճին ոչ քրիստոնեայ միլիոնաւոր զանդուածներ: Այս միայն կը բաւէր ցոյց տալու թէ քրիստոնէութիւնը հեռու է պարտուողական ոգիի գայեակ հանդիսանալու տխուր պաշտօնէն, ինչպէս կը մեղադրեն զայն յանրաւր՝ իր սղէտ եւ չարամիտ թշնամիները:

Ն. Վ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ

ՅԱԿՈԲՈՍՆԵՐԸ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Նախնական եկեղեցւոյ անձերուն մէջ, Յակոբոսները զիւրաւ տեղի տուած են չփոթութեան:

Միայն երկու Յակոբոսներ կան արդեօք մեր Փրկչին շրջանակին մէջ, թէ երեք: Անտարակոյս, նոր հարց մը չէ այս, քանի որ կը վերանայ մինչև քրիստոնէութեան սկիզբը, և այս իսկ պատճառաւ իր կարեւորութիւնը միշտ արդիական և հետաքրքրական կը մնայ: Երուսաղէմ՝ հայոց Սրբոց Յակոբեանց մայրավանքին մէջ կը գտնուի Զեբեդիայի որդւոյն՝ Յակոբոս Առաքեալին Գլխաղիրը (= գլխու գերեզման), ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսին Առաքելական Ս. Աթոռը, թէև այս վերջնոյն գերեզմանը Յովսափատու ձորին մէջ ցոյց կը տրուի, իսկ իր քարկոծման վայրը տաճարին հարթավայրին հարաւարեւելեան անկիւնին մօտ:

Մենք մանրամասնօրէն պիտի քննենք խնդիրը, ուսուսմասիրելով Նոր Կտակարանը, առանց զանց ընելու աւանդութիւնը և արտաքին հեղինակները:

ԶԵԲԵԴԻԱՅԻ ՈՐԻՒՆ՝ ԶԵԲԵԴԵԱՆ ՅԱԿՈԲՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԸ

Աւետարանիչները առաքելոց իրենց անուանակոչութիւններուն մէջ կը յիշեն երկու Յակոբոսներ. ասոնցմէ առաջինը Զեբեդիայի որդին Յակոբոս առաքեալն է, եղբայրը Յովհաննէս աւետարանիչի: Այս երկու հարազատ եղբայրները, բնիկ Բեթսայիդացի էին — քաղաք մը Տիբերիական ծովուն արեւմտեան ափերուն վրայ — և արհեստով ձկնորս. Յիսուս իրեն կանչեց զիրենք. «Եկայք զկնի իմ, և արարից զձեզ որսորդս մարդկան» (Մատթ. Դ. 19): Այս երկուքը Յիսուսի կողմէն կոչուեցան «Բաներեքէս», «Որդիք Որոտման» (որոտումի որդիներ):

Այս Յակոբոս Զեբեդեան Առաքեալը, իր եղբայրը Յովհաննէս, և Պետրոսը, Տիրոջ երեք սիրելագոյն առաքեալներէն էին, և Անոր հետ միասին ներկայ գտնուեցան Յայրօսի աղջկան յարութեան, Թաքոր լե-

րան վրայ կատարուած Պայծառակերպութեան, և Դեթսեմանի տագնապին (Մարկ. Դ. 35-43, Մատթ. Ժէ. 1-3, Մարկ. Թ. 1-12, Դկս. Թ. 28-36, Մարկ. ԺԴ. 32-34): Հերոնիմոսի վերագրուած լատինական հին աւանդութեան մը համաձայն, Մեծն (Le Majeur) Յակոբոս կոչուած է ան, մակդիր մը որ Աւետարաններուն մէջ գոյութիւն չունի: Ան՝ երկոտասան առաքելներէն առաջին նահատակը եղաւ որ իր արիւնք տուաւ Քրիստոսի սիրոյն, և Ս. Երուսաղէմի մէջ զխատուեցաւ 42 (կամ 44) թուականին, Հերովդէս-Ագրիպպասի հրամանաւ. «Եւ սպան զՅակովբոս, զեղբայր Յովհաննու, սրով» (Գործ. Առաք. ԺԲ. 2):

ՅԱԿՈԲՈՍ ԱԼՓԵԱՅ

Երկոտասան առաքելներուն մէջ յիշուած երկրորդ Յակոբոսը Ալփէոսի որդին է, Յակոբոս Ալփեայ կոչուած, որ ունէր Յուդա անունով եղբայր մը, և որ կը կոչուի նաեւ Յուդա-Թադէոս, նախապէս Դեբէոս անունով ծանօթ:

Բացի առաքելոց այս անուանակոչութենէն, Յակոբոս Ալփեայի մասին, սրբազան հեղինակներու մօտ ունէ յիշատակութիւն գոյութիւն չունի:

ԿՐՏՍԵՐՆ ՅԱԿՈԲՈՍ

«ՏԵԱՌՆԵՂԲԱՅՐ» (*) ԱՌԱՔԵԱԼ

Մատթէոս, Մարկոս և Դուկաս աւետարանիչները կը յիշեն Գողգոթայի վրայ ներկայութիւնը կնոջ մը, Մարիամ անուանով, որ էր «Յակովբոս Փոքրկան և Յովսեայ մայրն» (Մարկ. ԺԵ. 40, Մատթ. Իէ. 56, Դկս. ԻԴ. 10): Վերոյիշեալ Յակոբոս կրքսները կամ փոքր և Յովսէսը, Յուդա և Սիմէոն անուններով երկու ուրիշ եղբայրներ ևս ունէին: Վերոյիշեալ չորս եղբայրները «Տեառնեղբայր» կոչուած են:

Դուկաս Աւետարանիչ իր Գործք Առաքելոցին մէջ բազմիցս կը յիշէ Յակոբոս անունով անձ մը, առանց սակայն ճշգրիտ անոր ունեցած առաւելութիւնը, որ, շուրջ առաջին դարու կիսուն, Ս. Երուսաղէմի մէջ շատ կարեւոր դեր մը կը կատարէ:

Միւս կողմէն Պօղոս Առաքեալի, իր առ Գաղատացիս թուղթէն կը հասկնանք թէ այս անձը անտարակոյս «Տեառնեղբայր» կոչուած Յակոբոս Առաքեալն է: Դիտենք նոյնպէս թէ, Հեկեսիպոսի և Կղեմէս Առաքեալներին (Բ. դար) վկայութեանց համաձայն, Յակոբոս «Տեառնեղբայր» Առաքեալը, Ս. Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը եղաւ. դարձեալ քրիստոնէական հնամենի աւանդութիւնը զայն կոչած է «Արդարն Յակոբոս», մակդիր մը՝ որ ցոյց կուտայ իր խտամբերութիւնը և սրբութիւնը:

Վերջապէս, Յովսեփոս անոր փառաւոր վախճանը մեզի ցոյց կուտայ. «Մերուկ Անանի» (*) որդին, Անան քահանայապետը, Սենեարիոնի մէջ Ժողով գումարելով, անոր առջև ամբաստանեց Յակոբոսը, եղբայրն Յիսուսի, որ կոչուած է նաեւ Քրիստոս», իսկ ըստ այլոց, օրինազանցութեան պատճառաւ քարկոծել տուաւ զայն: (**)

ԽՆԴԻՐԸ

Ուրեմն, ըստ երևոյթիւն շատ որոշ կերպով երեք Յակոբոս անունով անձեր կան մեր Տիրոջ չըջանալիւն մէջ:

ա) Զբեդիայի որդին Յակոբոս Առաքեալ,
բ) Ալփէոսի որդին Յակոբոս Առաքեալ,
գ) «Տեառնեղբայր» Յակոբոս Առաքեալ. ասոնցմէ առաջին երկուքը առաքելական խումբին մաս կը կազմեն:

Այսուամենայնիւ, սուրբ գրական ամենէն շատ տարածուած կարծիքներու համաձայն, ասոնցմէ երկուքը միայն կը ճանչցուին, ենթադրելով որ Ալփէոսի որդին Յակոբոս Առաքեալը ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ նոյնինքն «Տեառնեղբայր» Յակոբոս Առաքեալը, Ս. Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը, որ «Արդար» տիտղոսը կը կրէ: Ահաւասիկ բուն խնդիրը զոր պէտք է լուծել: Ուստի մէկ կողմ կը ձգենք Զբեդիայի որդին Յակոբոս Առաքեալը, և մեր ուսումնասիրութեան մէջ լոկ Ալփիայի որդին Յակոբոս Առաքեալը և «Տեառնեղբայր» կոչուած Յակոբոս Առաքեալը ուշա-

(*) Այս Ծեռուկ Անան կամ Աննան այն Բահայապետն էր, որուն առջև Յիսուս ահաւան էլաւ, Աւագ-Հինգաբքի գիւղեր (Յովն. ԺԷ. 13):

(**) Հնախօսութիւնք Հրէից, Ի. 9. Սալմօն Ռեյմաքի վկայութեամբ, յանիսաւ կը բուի մերձիկ այս հաստատիւն վաւերականութիւնը:

(*) Ծանօթ է որ, Հրէից մէջ, մօտիկ ազգականներ «եղբայր» կը կոչուէին, ինչպէս եղբորդիներ, մօրեղբորդիներ, հօրեղբորդիներ եւլն:

դրութեան առարկայ կ'ուզենք ընել, ջանալով կարելիութեան սահմանին մէջ վերալիշեալ երկու Յակոբոսներու նոյնութեան, նոյնացման և կամ զանազանութեան պարագաները ձգել ու յայտադրել:

Ա Ի Ա Ն Դ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Եկեղեցական հայրերու և հին մատենագիրներու կողմէն, ոչ մէկ որոշ փաստ և վկայութիւն կարելի չէ ձեռք բերել, վասն զի անոնք այս խնդրոյն անուղղակիօրէն մօտեցած են, Ս. Մարիամի կուսութեան և Յովնէփի մօտին վիճարանութեանց աղիթներով միայն: Ասոնցմէ երկուքը մասնաւորաբար, ճանաչումներու (Recognitions) հեղինակը (Դ. դար), ապա՝ Կեսարիոյ եւսեբիոս եպիսկոպոսը (Դ. դար) մեզի կարծել կուտան թէ այդ երկու անուանակիցները կը զանազանուէին իրարմէ: Բայց այս վերջինը, նկատի առնելով մանաւանդ այդ ժամանակուան Կեսարիոյ և Երուսաղէմի երկու եկեղեցիներուն միջև տիրող փառքի, աստիճանի, զիրքի և գերագահութեան համար մղուած պայքարները, խնդիրներն ու հակառակութիւնները, թեւեւ չափ ունէր չբարձրացնելու Սուրբ Քաղաքին վարկը, անոր Առաքելական Ս. Աթոռին ընծայելով երկոտասան Առաքելալիներէն մին՝ իբրեւ առաջին եպիսկոպոս մ'ունենալու պատիւն ու փառքը:

Երկու անձերուն նոյնացման աւանդութեան կը հանդիպինք Պաղեստինի հին եկեղեցիին մէջ, Հեկեսիպպոսի (Բ. դար), Սուրբ Կիւրեղ Երուսաղէմացիի (Դ. դար), Հեղիքիուսի (Ե. դար), Սուրբ Քաղաքին Վրացական Տոմարին թարգմանութեան և մեկնութեան (Թ.-Ժ. դար) վկայութիւններով. Աղեքսանդրիոյ եկեղեցիին մէջ Կղեմէս Աղեքսանդրացիով (Բ. և Դ. դարեր) և Որոզինէսով, Յունական եկեղեցիին մէջ Սուրբ Յովհան Ոսկեբերանով (Դ. դար), իսկ Ասորական եկեղեցիին մէջ իրենց կիրարկած տոմարով և ծիսաբանով՝ վերագրուած Յակոբոս «Տեառնեղբայր» Առաքելոյն:

Այս մասին Լատին եկեղեցւոյ աւանդութիւնը աւելի յստակ և որոշ է: Բ. դարէն սկսեալ Զեբեդեան Յակոբոս Առաքելուն Մեծն Յակոբոս անունը կուտայ ան, զանազանելու համար անշուշտ Փոքր Յա-

կոբոսէն, որ առաքելական խումբին մէջ ըլլալով հանդերձ, անուանակից էր անոր, մինչդեռ այս վերջին անուանումը Վուկաթային մէջ տրուած է «Տեառնեղբայր» իսկ «փոքր» բառը, Աւետարանին Յունարէն բնագրին մէջ կը կրէ պարզապէս «Փոքր Յակոբոս»:

Այս պատճառաւ, Հերոնիմոս, իբրեւ վկայ այս աւանդութեան, այսպէս կ'առարկէ. «Ինչպէս ուրեմն երբեք Յակոբոս մը «փոքր» պիտի կոչուի, իրմէն աւելի մեծ է մը զանազանուելու համար, քանի որ, «մեծ» և «փոքր» բառերու սովորական գործածութիւնը մեզի ցոյց կուտայ տարբերութիւն մը երկու անձերու, երկու բաներու և ոչ թէ երեք անձերու: Տրիտենդեան ժողովին հայրերը (1545-1563), չեն վարանիր վաւերացնելու լատինական այս աւանդութիւնը, երբ կ'ըսեն թէ՝ Վերջին Օծման խորհուրդը կամ կարգը յանձնարարուած և գրուած է «Տեառնեղբայր» Յակոբոս Առաքելի կողմէն» (Նիստ ԺԴ. Վասն ի վերայ Վերջին Օծման, Գլուխ Ա.):

Արդի ժամանակներու մէջ, Յակոբոս անունով երկու անուանակից անձերուն նոյնացումը ճանչցուած եւ ընդունուած է չափ մը գիտուններու և Ս. Գրոց մեկնիչներու կողմէն, ինչպէս են Պարոնիուս, Էսթիուս, Սուարէզ, Թիլլմոն, Մէնօքիուս, Մալտոնատ, Բաթրիկի, Կորնելիուս Ա. Լաբիտ, չենք յիշեր աւելի հանրածանօթները, և արդի ուղղափառ Ս. Գրոց մեկնիչներու և ծանօթ հեղինակներու և գիտուններու մեծամասնութիւնը:

Թուղթ առ Դաղասացիս (Ա. 19).— Այս հատուածին մէջ, Սուրբ Պօղոս Առաքեալ կը գրէ Դաղատիոյ քրիստոնէից, որոնք քրիստոնէութեան դարձան և նոր կրօնքը ընդգրկած էին. «Ապա յետ երկու ամաց ելի յերուսաղէմ տեսանել զՊետրոս, և եղէ առ նմա առուրս հնգետասան: Զայլ ոք յառաքելոց անտի ոչ տեսի, բայց միայն ըզ-Յակովբոս գեղբայրն Տեառն»: Այս է Յունարէն բնագրին բնական թարգմանութիւնը. Այս Յակոբոս «Տեառնեղբայր» Առաքեալը զոր Պօղոս տեսաւ իր առաջին ճամբորդութեան ատեն Ս. Երուսաղէմի մէջ, շուրջ 41 թուականին, երկոտասան առաքելներէն մէկն էր. ուրեմն առանց վարանումի

կրնանք հաստատապէս ըսել թէ՛ ան՝ Ալ-
փէսոսի որդին Յակոբոսն է. «Տեառնեղբայր»
մակդիրով ծանօթ, որուն անձին նոյնա-
ցումը և կամ շփոթութիւնը կը պատկե-
րանայ մեր մտքին: Բողոքականներէն յե-
տոյ, կարգ մը ուրիշ Ս. Գրոց մեկնիչներ,
այս հին աւանդութեան մասին, ինչ ինչ
վերապահումներ ըրին, կոթնելով Ս. Գրոց
բազմաթիւ հատուածներուն վրայ, ուր՝
յունարէն «εἰ-μὲν» բացատրութիւնը, որ հոս
որոշիչ է և ոչ թէ բացայայտիչ, բացառա-
բար կամ ի բաց առեալ իմաստը տալով
անոր, փոխանակ «բայց միայն»-ի:

Ահաւասիկ անոնց կողմէ առարկուած
երկու գլխաւոր հատուածներէն: Յայտնու-
թեան գրքին հեղինակը խօսելով անդուն-
դին խորերէն մեկնող մարտնչներու մասին
այսպէս կը գրէ. —

«Եւ ասացաւ նոցա զի մի՛ մեղիցեն խոտոյ
երկրի և մի՛ ամենայն ծառոց, բայց միայն
մարդոյ երկրայնոյ, որ ոչ ունիցին զկնիք
ի վերայ ճակատու իւրեանց» (Յայտ. Թ. 4):

Որոշ է որ «εἰ-μὲν» յունարէն բացատ-
րութիւնը կարելի է հոս «բացառարար»
կամ «ի բաց առեալ» թարգմանել, վասնզի՝
մարդիկ բոյսերու տեսակ մը դաս չեն կազ-
մեր, կարելի է զանոնք բացառութիւն
նկատել, այս պատճառաւ «բայց միայն»
աւանդութիւնը ի զօրու կը մնայ, միւս մեկ-
նութեան անիմաստ ըլլալուն պատճառաւ:

Սուրբ Մատթէոս աւետարանիչ, Յի-
սուսի խօսքերէն հետեւեալ մէջբերումը
կ'ընէ իր Աւետարանին մէջ «Ո՛ր իցէ ըն-
թերցեալ ձեր զոր արար Դաւիթ, յորժամ
քաղցեաւ, և որ ընդ նմայն էին. զիարդ
եմուտ ի տունն Աստուծոյ և եկեր զհաց
զառաջաւորութեանն, զոր ոչ էր օրէն նմա
ուտել, և ոչ՝ որոց ընդ նմայն էին, բայց
միայն քահանայից» (Մատթ. ԹԲ. 3-4):

Շատ յստակ է որ, Դաւիթ թագաւո-
րին և իր ընկերակիցներուն փախուստին
ժամանակ, Ղևտական քահանայից դասը
անոնց հետ մաս չէր կազմեր, և հոս ևս
«բայց միայն» թարգմանութիւնը պարտա-
դիր է հրամայական է: Վերոյիշեալ այս
օրինակներուն վրայ հիմնուելով, բողոքա-
կան մեկնիչներ կը յաւակնին ըսելու թէ,
պէտք է այս թարգմանութիւնը կիրարկել
Գաղատացոց թուղթին համար ևս, ուր՝ Ս.
Պողոս Առաքեալին գաղափարն է հետեւեալը.

«Առաքեալներէն ոչ ոք տեսայ, բայց միայն
«Տեառնեղբայր Յակոբոսը»: Այսպէսով ա-
նոնք «Տեառնեղբայր» երկոտասանառաքե-
լոց խումբէն դուրս հանելու մարմաջ մ'ունին:

Ասիկա, ինչպէս կ'ըսէ Հայր Լաւրանտ,
ամբողջովին ձրի ենթադրութիւն կամ կի-
րարկում մըն է, վասնզի՝ եթէ չորս կամ
հինգ և կամ աւելի թուով Ս. Գրական հատ-
ուածներ ուզենք մեկնուած և պարզա-
բանուած թարգմանել, աւելի քան մը ըրած
չենք ըլլար, որովհետեւ «անոնք բացարձա-
կապէս Աստուծոյ իմաստ ունին», ուրիշ
խօսքով՝ անոնք բոլորն ալ Արամբէն լեզ-
ուի դարձուածքներ են, Յունարէն բառերով
արտայայտուած: Յունարէն «εἰ-μὲν» բա-
ցատրութիւնը միշտ «բայց միայն» կը նը-
շանակէ, ա՛յս է այս բառին բուն իմաս-
տը, յոյն հեղինակներու քով այս բառը
ասկէ ուրիշ իմաստ մը չունի ամենեւին:
Այդ բառին ուրիշ տարբեր իմաստ մը տալ
կը նշանակէ այլափոխել անոր բուն իմաստը
և նշանակութիւնը. հոս, արդէն խնդրին
բնոյթը Աստուծոյ լեզուէն յատուց եկած
ըլլալով, կերպով մը զայն կարելի է կոչել
ոճաբանութիւն՝ սեմական լեզուի:

Սուրբ Պողոսի առ Գաղատացիս ուղ-
ղած բնագիրը ուրեմն լո՛ւնչպէս պիտի վեր-
լուծենք և պարզաբանենք:

Ան՝ իր այս թուղթին մէջ «Տեառնեղ-
բայր»ը միայն կը յիշէ, հետեւաբար պէտք
է որ անոր բուն նշանակութեան երթանք,
որ է «բայց միայն» և ո՛չ թէ «ի բաց առեալ»:
Վերի ինչպէս նաև ուրիշ տեղեր կիրարկուած
Աստուծոյ լեզուին յատուկ դարձուածքները
վերլուծելով, կարելի է զիտել տալ որ,
անոնք բոլորն ալ իրենց կազմախօսական
ձևին մէջ առանձնական իմաստներ ունին:
Վասնզի՝ բնագիրը իր ետին, չատ ան-
գամներ լուեկայն հասկնալի իրողութիւն-
ներ կ'ունենայ, ինչպէս է վերև յիշուած
պարագային մէջ:

Այսպէսով պարզաբանուած նախագա-
սութիւնը կ'ըլլայ ընդունական, հետեւաբար,
«εἰ-μὲν» (բայց միայն) բառը մեղի կուտայ
անոր բնական իմաստը և նշանակութիւնը:

Սուրբ Մատթէոս Աւետարանիչ, Դա-
ւիթ թագաւորին և իր ընկերակիցներուն
կողմէ Առաջաւորութեան հացը ուտելու
պարագան բացատրելուն առթիւ, ուրիշ
լուեկայն իմաստ մըն ալ ունի, այսինքն՝

այդ արգելքը բոլոր մարդոց համար ալ նոյնն էր ընդհանրապէս, որուն իմաստը ամբողջացնելու համար կ'աւելցնէ «բայց միայն քահանայից»:

Նոյն բանը կը գիտուի Յայնսութեան բնագրին մէջն ալ. «Եւ սասցաւ նոցա զի մի՛ մեղիցեն խոտոյ երկրի, և մի՛ ամենայն ծառոց, մի՛ (լռելեայն հասկնալի) ամենայն մարդոյ երկրայնոյ, բայց միայն նոցա որ ոչ ունիցին զկնիք ի վերայ ճակատու իւրեանց»:

Այս կերպով փորձենք ուրեմն մեկնել Սուրբն Պօղոս Առաքեալին առ Գաղատացիս ուղղած թուղթին բնագրին իմաստը:

Սակայն հոս բնագիրը ա՛յնքան յստակ և պայծառ է որ, ուրիշ տեղ մը երթալու պէտք չի մնար մեզի, եթէ ոչ առաքելոց խմբին, որոնցմէ մին՝ «Տեառնեղբայր» Յակոբոս Առաքեալը՝ կը պակսի իրենց մէջ:

Մեր այս բնագրին թարգմանութեան հակառակորդները հոն տեսնել կուզեն տարբեր իմաստ մը այսպէս. — Պետրոս Առաքեալէն զատ, ոչ մէկ առաքեալ տեսայ, և ո՛չ ալ ուրիշ ուէ նշանաւոր եկեղեցական անձնաւորութիւն մը, ոչ ալ նախնական եկեղեցւոյ պետերէն մէկը, որոնց կրնայի ենթարկուիլ, բացի Յակոբոս «Տեառնեղբայր»էն: Ինչպէս կը տեսնուի, կ'ըսէ Հայր Լակրանտ, Ջահնի կողմէ կատարուած Ս. Պօղոս Առաքեալին բնագրին յաւանդոտ վերաբերութիւնը՝ «կարելի է ենթադրել բարդ, դժուարին և լուռ իմաստ մը», «կարելի է նաեւ ասկէ աւելի դժուարաւոր, բարդ, դժուարմբոնելի իմաստ մը ենթադրել»:

1. Վերջապէս, Սուրբն Պօղոս Առաքեալի համար տրուած վերոյիշեալ բացատրութիւնը թէ՛ Սուրբ Երուսաղէմի մէջ, բացի Պետրոս և Յակոբոս առաքեալներէն, ուրիշ կարեւոր անձեր տեսած չէ, ճշմարտութեան հակառակ եղած բան մը պիտի ըլլար, վասնզի՝ ըստ Գործք Առաքելոցի բաղդատական հատուածի մը (Թ. 26-27), Պօղոս հոն տեսաւ նաև Բառնաբասը, որ երկուստան առաքեալներէն յետոյ, ամենէն կարեւոր և հեղինակաւոր անձնաւորութիւնն էր:

2. Նոյն ենթադրութիւնը հաշտ կը թուի ըլլալ այն նպատակին, զոր հեթանոսաց առաքեալը իր թուղթին մէջ կը հետապնդէ:

Սուղութեանց և շփոթութեանց ընթացքին, անոր պաշտպանները իրենք զի-

րենք առաքելոց կողմէ դրկուած պատգամաւորներ նկատելով, կը յաւանդին ըսելու թէ՛ Պօղոս՝ հեղինակութիւն մը չունէր ամենեւին, քանի որ ան՝ ո՛չ տեսած և ո՛չ ալ լսած էր Գրիստոսը. առաքեալները միայն, քրիստոնէութեան մասին գիտէին այն, զորս անոնք ուսած էին Ս. Երուսաղէմի մէջ, մինչդեռ ուրիշներ կ'ալլափոխէին իրենց վարդապետութիւնը, հրէական օրէնքները մերժելով:

Ուրեմն՝ Պօղոս յառաջ բերելով իր առաքելական հեղինակութիւնը, կ'ուզէ Գաղատացւոց ապացուցանել թէ՛ ան իր վարդապետութիւնը ուղղակի Գրիստոսէն առած է, որ իրեն երեցած և ուսուցած է, և ո՛չ թէ Առաքեալներէն կամ Պետրոսէն, որուն այցելած է Երուսաղէմի մէջ իր դարձէն երեք տարիներ վերջը միայն:

Պօղոս ինքզինքը պաշտպանելու պէտք չունի, իրենց աշակերտած չըլլալուն համար. նոյնիսկ իր համբաւին աղարտիչները չեն համարձակիր նուազեցնել իր հեղինակութիւնը:

Այսուամենայնիւ յաւանդիլ ըսելու թէ՛ Պօղոս այդ տողերուն մէջ թաքուն միտք մ'ունի իր ետին, ձրի և քամածին ենթադրութիւն մըն է, որ յառաջ եկած է նախապաշարուած բողոքականաց ազդեցութեամբ, որոնք՝ Ս. Մարիամ Աստուածածնի կուսութեան դէմ կը հակառակին:

Բաղդատական հատուած մը Գործք Առաքելոցէն, ուժ կուտայ այս բնագրին բնական թարգմանութեան պէտքին: Սուրբն Ղուկաս Աւետարանիչ, հոն կը պատմէ Սուրբն Պօղոսի ժամանումը յերուսաղէմ, անոր դարձէն վերջ առաջին ճամբորդութեան միջոցին, և կ'ըսէ. «Իբրև եկն Սաւղոս յերուսաղէմ, ընդելանէր յարել յաշակերտան. և ամենեքեան երկնչէին ի նմանէ, չհաւատային թէ իցէ աշակերտ: Բայց Բառնաբայ առեալ զնա՝ ած առ առաքելսն» (Գործք. Առաք. Թ. 26-27):

Վերի թուղթին մէջ յիշատակուած «առաքելսն» յոգնակի բառը մեզի կը ստիպէ ենթադրելու որ, երկուստան առաքեալներէն մի՛ միայն Պետրոսը չէր որ ընդունեց Պօղոսի այցելութիւնը Սուրբ Գաղաթին մէջ, այլ և Յակոբոսը՝ որ Պետրոսի հետ միակ յիշատակուածն է:

Հայացուց՝ ՊԱՐԳԵԻ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԵՍԵԱՆ
(Նարեկահէլէ)

ՊԱՆԴԱՍԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ

ՅՈՒԴԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏԻՆ ՄԷՋ

Յուդայի անապատը կը տարածուի Արապահի, Մեռեալ ծովու և Յորդանան գետի արևմուտքէն մինչև Երիքով, ու կը ներկայացնէ մեծագոյն մասով անբնակ ու չոր ու ցամաք գաւառ մը: Այս անապատը մէկն է Յուդայի երկիրը բաղկացնող չորս մեծ մասերէն, որ ցամաքի երկար շերտի մը ձևով ու խորտուրտ գաւթափնէրով կը հասնի մինչև Մեռեալ ծով: Երբ հիւսիսի մշակուած դաշտերը կը վերջանան, հետըզհետէ կը սկսի զրեթէ միշտ չոր ուսիւններով կտրտուած բլուրներու բաւիղ մը, որուն երեսը հազիւ թէ անձրեային եղանակներուն կը ճոխանայ շատ աղքատ բուսականութեամբ մը՝ որ ոչխարի և այծերու հօտերուն կ'ընծայէ կէս բաւարար սնունդ մը, խոտերով ու մացառներով: Այս եղանակին է, կարելի է ըսել, որ անապատի մեռելութեան կը յաջորդէ զուարթ կենդանութիւն մը: Բայց այսքանն ալ կ'անհետանայ որքան յառաջանանք դէպի տղի լիճ՝ ուր բացարձակ ամայութիւն կը տիրէ, և ուր կը պարզուին մօխրի ընդարձակ կոյտեր միայն: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, Յուդայի անապատը Սահարա մը չէ, աւելով ու խիճկով միայն ծածկուած: Տեղ տեղ ան տափաստան մըն է, կակուղ հողի շերտերով՝ ուր երբեմն Դաւիթ իրեններով ապաստանեցաւ անոր «անտառուտ» քարայրներուն մէջ: «Եւ նստաւ Դաւիթ յանապատին ի Մասերեթ յանձուկան, և նստէր ի լերին անապատին Զիփայ ի մօռլ լերինն ի մթին երկրին . . .» և զարձեալ «. . . և անդ էր այր մի, և եմուտ Սաուուդ հանգչել. և Դաւիթ և արք նորա նստէին ի ներքնում աշրին» (Ա. Թագաւորութեանց՝ ԻԳ. 14 և ԻԳ. 4): «Զայն բարբառոյ յանապատի, պատրաստ արարէք զճանապարհս Տեառն, և ուղիղ արարէք զշաւիղս Աստուծոյ մերոյ» (Եսայի՝ Խ. 3 եւ Յովնանէս Ա. 23): Ու արդարեւ Յովհաննէս կարապետ իր աչ-

քերուն առջև պարզուած կը տեսնէր Յուդայի անապատին անանցանելի հեղեղատները ու ամէն կողմէն բարձրացած լեռները, որոնց առջև կը փակուէր ամէն ճամբայ, բաւիղներ որոնց ապաստաններն ու դահաւէժները անվերջ շրջաններ կը պարտադրէին: Ու բովանդակ անապատը թէ՛ Եսայիի և թէ՛ Յովհաննէսի համար կը ներկայացնէր դաժան հոգիներու պատկեր մը՝ որուն մէջէն պիտի հարթուէր Մեռեալի ճամբան:

Յուդայի անապատը ինքնին կը բաժնուի ութը առանձին մասերու, որոնց բոլորն ալ կարելի է նկատել իրր անջատ անապատներ. այսպէս՝

1. — Մառն. «. . . և Դաւիթ և արք նորա էին յանապատին Մառնայ առ երեկո ընդ աջմէ Յեսեմոնայ: Եւ զնոց Սաուուդ և արք իւր խնդրել զԴաւիթ. և ազգ արարին Դաւիթի, և էջ ի վէմն որ յանապատին Մառնայ. և լուաւ Սաուուդ և պնդեցաւ զհետ Դաւիթի յանապատն Մառնայ» (Ա. Թագ. ԻԳ. 24-25): «Եւ յարեաւ Դաւիթ և էջ յանապատն Մառնայ. և էր այր մի ի Մառն, և հօտք իւր ի Կարմելոս . . .» (անդ, ԻԵ. 2): Մառն կը գտնուի Հերմոնի հարաւը եղող Ղըրպըթ Մալնի արեւելքը:

2. — Զիփ անապատը կը գտնուի նոյնպէս Թէլ Էզ-Զիֆի և Մեռեալ ծովուն միջև:

3. — Էնգաղլի կը տարածուի Այն Ճիտի շրջակաները, Մեռեալ ծովու արեւմտեան ափին վրայ. «Եւ յարեաւ Դաւիթ անտի և նստաւ յանձուկս Գաղղայ . . . Ահաւանիկ Դաւիթ յանապատին Գաղղայ է» (անդ, ԻԳ. 1-2):

4. — Թեկուէ. «Եւ կանխեցին ընդ առաւօտս իւրն յանապատն Թեկուայ. և յեւանելն իւրեանց եկաց Յովսափատ . . .» (Բ. Մնացորդաց՝ Ի. 20): Սա կը գտնուի Բեթզեհէմի հարաւակողմը, և Ղըրպըթ Թեկուայի արեւելքը:

5. — Յերիել՝ Թեկուէի անապատին եւ Մեռեալ ծովուն միջև: «. . . և զաջիք զնոսա առ եղբր գետոյն անապատին Յերիելի» (անդ, Ի. 16):

6. — Երիվուլ համանուն քաղաքին չուրջ և Արապահ գաւառին մէջ: «Եւ զհետ եղեն նոցա զօրք քաղզեացւոցն, և հասին Սեղեկեայ յԱրարովթ Երիվուլայ, կալան զնա...» (Երեմիա, ԼԹ. 5):

7. — Բեքաւան՝ թերեւս ամենէն ցամաքը Յուդայի բոլոր անապատներուն մէջ, որ կը տարածուի Բեթելի հարաւ-արեւելեան սահմաններուն մէջ, և իբր անոր շարու նակութիւնը: «Եւ եղեն սահմանք նոցա ի հիւսիսոյ Յորդանանու, և ամբարձցին սահմանք ի հարաւոյ Երիքովի ընդ հիւսիս, և ամբարձցին ի լեռունն ընդ ծովակողմն. և եղիցին նորա ելք Մարգարայինն Բեքաւան» (Յեսու Նաւեայ՝ ԺԸ. 12):

8. — Գաբաւուն՝ ընդարձակ տափաստաններ, որոնք կը տարածուին Էլ-Ճիպի արեւելակողմը: «Եւ պնդեցան Յովաբ եւ Արեսսա զկնի Արեններեայ. և արեն եւ մուտ, և նոքա մտին մինչև ցրլուրն Սամանայ որ է յանդիման Գայեայ, ընդ ճանապարհ անապատին Գաբաւունն» (Բ. Թադ.՝ Բ. 24):

Բ. — Ում Գալայի Բարայր. — Կանխեցինք վերև յայտնելու որ Յուդայի անապատը ընդարձակ տափաստան մը ըլլալուն հակառակ, իր մէջ ունէր բազմաթիւ քարայրներ՝ որոնք վերջին տասը տարուան ընթացքին առարկայ դարձան դիտական աշխարհի քննութեանց, և որոնք երեւան հանեցին շահեկան նորութիւններ: Արգարեւ մինչև այդ յայտնութիւնները, ընդհանրապէս այն կարծիքը կը տիրէր որ «նորաքարայրն» խակական դարը երբեք գոյութիւն ունեցած չէր Պաղեստինի մէջ, և ոչ իսկ Եգիպտոսի կամ դրացի այլ երկիրներու մէջ: Մինչդեռ, ընդհակառակը, մետաղներու դարի սկզբնական մշակոյթներու հետքերը առատօրէն ներկայացուած կը գտնենք Յորդանանի հովիտին բովանդակ տարածութեան վրայ, անտարակոյս զանազան կերպարանքներու տակ և այլազան ծագումներով: Այսպէս Մուկարէզ Ում-քալա, կամ ամբողջ քարայրը ահագին մարտկոց մը կը ձևացնէ, և որ Ուատի Գալիդունի ձախ ափի տողումիւթեան պատը դէպի հարաւ-արեւմուտք կ'երկարաձգէ,

հեղեղին մէկ կողմը դիմը կազմելու համար, և որուն մէջ փորուած քարայրը Կիկուպեան ամրոցի մը կը նմանի: Այս քարայրը (grotte) լուսաւորուած է երեք բացուած քներէ, երկուքը հիւսիսակողմը, որուն մէկը անմատչելի, և հատ մըն ալ հարաւը: Հիւսիսակողմի ամենէն լայն լուսամուտը ձուռն է, 12 մետր բարձրութեամբ: Որմաւիակուելու համար շատ մեծ ըլլալով, ան իբր մուտք կը ծառայէ մեծ սրահի մը, որ ուրիշ եօթը սրահներէ կը զատուի չոր քարէ և վրան գուռներ բացուած պատերով, և որոնց բնական սիւներն ու կամարները դիւրացուցած են քարայրին ներքին շինութիւնը: Հարաւ-արեւմտեան լուսամուտը, որ հորիզոնական լայն ձեղքուած քի մը ձևը ունի, դիւրութեամբ որմաւիակուած էր և կից էր պղտիկ դրան մը: Ինչպէս Ուատի-Գալիդունի միւս քարայրներուն մեծ մասը, այնպէս ալ Ում-Գալայի քարայրին վրայ դիզուած խաւերը չըջակայքի բնակիչներէն մաս առ մաս վերցուած ու ուտիւն մէջ նետուած են: Մետաղային դարի յատուկ քանի մը տարրեր, որոնք հողային այս մաքրագործումէն յառաջ եկած են, սփռուած են հովիտին զառիթափին վրայ, քարայրին լուսամուտին ստորոտը:

Եւ ահա կատարուած պեղումներու ընթացքին էր որ, քարայրին այժմու պէսէլի տէրը այրին մէջէն գտաւ կայծքարէ դաշոյն մը, հին խաւի մը ընդերքէն, զոր ապառաժ մը կրցած էր պաշտպանել նախապէս կատարուած պեղումներէն: Արիկա 318 մմ. երկար ու 70 մմ. լայն ու 10 մմ. թանձր թուխ կայծքարէ թերթ մըն է, առանց ժանգի: Քարէ այս դաշոյնին մէկ կողմը հարթ է ու գրեթէ ամբողջ երեսը ծածկուած է բնական cortexի շատ նուրբ խաւով մը: Այս միւնոյն երեսին վրայ կը տեսնուին հարթ, խորունկ ու կանոնաւոր քերթուկներ, որոնք դաշոյնին կերպով մը սղոցի ձևը տուած են: Դաշոյնին միւս երեսը, որ թեթեօրէն ուռուցիկ է, աւելի լայն քերթուկներ ունի և ամբողջութեանը մէջ այնպէս մը պատրաստուած է որ շատ դիւրութեամբ, և իր բնական գործածութեանը մէջ կրնայ միսը կտրել ու պատտռել: Գործաւորը իր դաշոյնին տալ ուղած է սարդենիի տերեւի մը ձևը, և հակառակ ահոր որ ամբողջական ու բնական յղկում մը

չի տեսնուիր, ան հին դարաշրջանի մը պատկանելէ բաւական հեռու է: Մինչեւ հիմա Պաղեստինի մէջ կատարուած պեղումներէն նոյն ձևի դաշոյն մը երևան ելած չէր, նոյնիսկ աւելի պղտիկ չափով: Վերջերս Եգիպտոսի Ուատի Էշ-Շէյխէն թէև նոյն արհեստով ուրիշ կտորներ գտնուեցան, բայց Ում-Քալայի քարայրէն գտնուած այս դաշոյնին համար կարելի չէ ըսել երբեք որ ան եգիպտական ծագում ունի. ու ոչ մէկ կասկած որ եգիպտական դաշոյնները շատ հին ժամանակներու մէջ Պաղեստինէն հոն փոխադրուած են ու այս իսկ պատճառով բոլորն ալ ժանգոտած, մինչդեռ Ում-Քալայի կայքքարէ դանակը ժանդի ո՛չ մի հետք չի կրեր, պահուած ըլլալով քարայրին ամբարտակներուն մէջ: Որպէսզի կարելի ըլլար գէթ մօտաւոր ճշտութեամբ ստուգել թէ գտնուած գործիքը ո՞ր մշակոյթի կը պատկանէր, պէտք էր որ անոր հետ ուրիշ առարկաներ ալ գտնուած ըլլային, ինչ որ չեղաւ դժբախտաբար, հակառակ 1928 ապրիլին տեղի ունեցած այնքան լուրջ պեղումներուն: Բոլոր գտնուածները պղինձի դարէն անդին չէին անցներ: Կայքքարէ նոյն այս գործիքը, դատելով իր քովէն երևան եկած քանի մը կաւէ անօթներէն, կարելի է որոշապէս ըսել որ կը պատկանի anéolithique կամ Քանանեան շրջանի ճարտարարուեստին:

Շարունակուած պեղումները երեւան բերին զանազան շրջաններու պատկանող որոշ թիւով խեցիէ անօթներ, սկսեալ պղինձի դարաշրջանէն մինչև արդի ժամանակներու յատուկ: Ում-Քաղաֆայի քարայրէն հանուած կաւանօթներու հետ բաղդատութեան տեսակէտով, շահեկան պիտի ըլլար ակնարկ մը նետել անոնց հնագոյններուն վրայ: Բոլորն ալ կը պատկանին պղինձի առաջին դարուն. ձեռքով կաղապարուած են եւ առանց դուրգի (tour): Դանուած խեցեղէն անօթներն են կարասի (jarre) տափակ յատակ մը, ինչպէս նաև միննոյն կարասին երկուքը հորիզոնական եւ մէկն ալ ուղղաձիգ ծակ ու եռանիստ ակնջիկներ, երեքն ալ Ում-Քաղաֆայէն գտնուած նոյն տեսակի ակնջիկներէն աւելի ամուր, հաւանաբար ուրիշ կարասի մը կանթին (anse) մէկ կտորը ու նոյն տիպարի կաւանօթի մը ներսի շրթունքէն վից կը-

տորներ են: Որքան որ գտնուած այս բեկորները բաւական չըլլան անոնց հնութեան շրջանը որոշապէս ճշդելու, այսուհանդերձ սա ճշմարիտ է որ անոնք կաւագործութեան (céramique) շատ աւելի հնագոյն շրջանի մը կը պատկանին քան Ում-Քաղաֆայի հնագործեան խաւին պատկանող կաւանօթները:

Գ. — Ում-Քաղաֆայի քարայր. — Առաջին երեւոյթը դոր Ում-Քաղաֆայի պեղումները ի յայտ բերին, այն համախոնեալ քաղաքակրթութիւնն է, որ ինքնին բաւական յառաջացեալ ճարտարարուեստ մը ունենալով հանդերձ, մասնաւորաբար կաւագործութիւնը, իր գործիքներուն մեծագոյն մասին համար կը շարունակէր կայքքարը գործածել: Նոյն այդ քաղաքակրթութիւնը բաւական երկար տևողութեան մը համար կրնայ զուգարկալի պղինձի դարուն հետ: Մետաղային կեդրոններէ հեռու եւ աղքատ շրջաններու մէջ, ինչպէս է Պաղեստինի լեռնային մասը, պղինձէ գործիքները շատ դանդաղ թափանցեցին եւ բաւական ժամանակ անցաւ մինչև որ հին գործիքներուն յաջորդեցին: Այսպէս մանգաղն ու նիզակի սլաքը, զոր օրինակ, շարունակեցին գործածել մինչև երկաթի դարը:

Թէև աղքատ ու հնամաշ, Քաղաֆայի աշխատուած կայքքարերը աւելի բազմազան են քան քանանեան նախկին քաղաքներէն դուրս հանուած կայքքարէ գործիքները: Անոնք կը պատկանին ուրեմն պղինձով նուազ հարուստ կանխագոյն շրջանի մը: Միւս կողմէ սակայն երևան հանուած կաւանօթները թոյլ չեն տար աւելի հետ երթալու եւ շատ հեռուները երթալ այն ժամանակներէն երբ մետաղագործական ճարտարարուեստը արդէն իր ազդեցութիւնը գործած էր մարդկային գործունէութեան վրայ: Քաղաֆայի հնագործեան բընակիչները, առանց ունեցած ըլլալու անագապղինձէ գործիքները, կ'օգտուէին աւելի բախտաւոր երկիրներու մէջ կատարուած կարգ մը յառաջդիմութիւններէն: Այս մասին սակայն ցարգ երևան բերուած հետքերը շատ գէշ վիճակի մէջ մեզի հասած են: Ասոնցմէ քիչեր անվթար մնացած են, հազիւ քանի մը բեկոր միայն: Ասով մէկտեղ գտնուած այս բեկորներն են որ

փոքր լոյս մը պիտի սփռեն անոնց քաղաքակրթութեան շուրջ: Հնաքարային խաւը մասնաւորաբար երեք խորշերէ կազմուած է, տրուած ըլլալով որ միջանկեալ միջոցը շատ աղքատ է: Ըսել չէ թէ քարայրը իր ամբողջ տարածութեան մէջ չէր լեցուած, այլ վերջէն մաքրագործուած երեսին հետքերը անհետացած ըլլալու են: Քարայրին առաջին խորշէն, պատին երկայնքն ի վեր, երեան եկան կրային անօթի մը բեկորները, գրեթէ անվթար մնացած երկաթաքարէ անօթ մը, նկարազարդ կարասի մը վիզը (col), յղկուած կայծքարէ մկրատ մը, կայծքարէ հովահարի ձեռով քերոց (racloir) մը, ու այս բոլորը չորս մեթր երկար, մէկ մեթր լայն և 0,75 մեթր խորունկ տարածութեամբ խորշի մը մէջ: Երկրորդ խորշը կը գտնուէր ոչ շատ հեռու հիւսիս-արեւելեան անկիւնէն և չորս կողմէն մեկուսացած ու առաջին խորշին գրեթէ կէս մեծութեամբ: Հոսկէ գտնուած հնագոյն առարկաներն են կրաքարէ շինուած գինդ մը, կայծքարէ պղտիկ դանակ մը, սև կայծքարէ նետի մը ծայրը, չաւարտած լախտ մը, երկաթաքարէ երկու անօթներ, իրարու մէջ դրուած վիճակով: Երրորդ ծերպը որ քարայրին մուտքին վրայ բացուածն էր, ամենէն կարեւորն էր և ամենէն ճոխը, հնագիտական առարկաներու տեսակետով, 6,5 մեթր երկար, 5,5 մեթր լայն և 2,20 մեթր խոր տարածութեամբ: Փորուած էր քարէ դարու առաջին շրջաններուն: Տեղւոյն վրայ գտնուած բաւական թիւով քարեր ցոյց կուտան որ քարայրը ներսէն նախապէս պատով հիւսուած էր ու կը ներկայացնէր ձորին վրայ բացուած տեսակ մը հիւղակ: Այս երրորդ ծերպէն գլուխ տուած առարկաներն են մէկը միւսին մէջ դրուած երկաթաքարէ երկու անօթներ, ինչպէս նաև դարձեալ պաղաւղէ անօթներու այլ բեկորներ, խոշոր երկանաքար մը, ոսկորէ երկու հերիւններ, կայծքարէ մանրողներ և այլ առարկաներ, վայրագօրէն ջախջախուած երեք կմախքներ, անագապղինձէ մատանի մը, բազմաթիւ խեցեղէն բեկորներ որոնց մասին պիտի խօսինք իրենց կարգին:

Յաջորդական պեղումները Քաղափայի քարայրէն երեան բերին կայծքարէ շինուած վաթսուսի չափ առարկաներ, որոնցմէ

35ը դասաւորելի և 12 հատն ալ իրր հատիչ: Այս ճոխ հաւաքման մաս կը կազմեն սև կայծքարէ նետի մը ծայրը, դանակի կամ սղոցի ձեռով պղտիկ շեղքեր, սուր բերանով դանակի կտոր մը, պղտիկ սլաք մը գալիկաներ, քերթիչներ, մկրատներ, և վերջապէս ոսկորէ ասեղներ և զանազան խեփորներ:

Ասոնցմէ դուրս Քաղափայի պեղումները յաջորդաբար երեան բերին կրաքարէ և պաղաւղէ այլ առարկաներ: Ուստի Քաղափայի հարուստ ըլլալով կրաքարով, Քաղափայի ցեղախումբը մեծապէս օգտուեցաւ անոր քարահանքերէն, ու զայն գործածեց իր տնական առարկաները շինելու, վասնզի մէկ կողմէ դիւրաւ կոփելի քար մը ըլլալով հանդերձ, բաւական ալ դիմացկուն էր: Այսպէս շինուեցան զանազան անօթներ, և ջաղացքի երկանաքարեր: Քիչ յետոյ անոնք կրաքարին տեղ գտան շատ աւելի դիմացկուն նիւթ մը, երկաթաքարը (basalte) որ շատ առատ էր Անդր-Յորդանանի և Գալիլիոյ մէջ, որմէ սկսան պատրաստել առաւելապէս իրենց տաշուած ու քանդակուած գէնքերը: Այս երկու տեսակի քարերու խառնուրդով շինուած գործիքներ բաւական շատ են Պաղեստինի բոլոր հին վայրերուն մէջ: Քաղափայի աւերակներէն գտնուած առարկաներուն կամ բեկորներուն մէջ ուշագրութեան արժանի են պերճանքի առարկաներ, զէնքեր, երկանաքարեր, տաշտիկներ, չորսը անվթար՝ երկուքը կտորած անօթներ, եռոտանի ի մը մասերը: Ասոնցմէ դուրս քարայրին մուտքի խորշը երեան բերաւ երկու հարիւրէ աւելի կաւէ անօթներու բեկորներ, մեծագոյն մասամբ կարասներ և սեղանի մանր սպասներ: Կարասներուն զրեթէ բոլորը ո՛չ ալանջիկ ունէին և ոչ ալ կանթ, թէև բոլորն ալ դիմացկուն բրտեղէններ:

Քաղափայի ամբողջ կաւանօթները ձեռքով շինուած են, ինչպէս անագապղինձի առաջին դարաշրջանի կաւագործութիւնը: Խմորը ընդհանրապէս գէշ չաղուուած է, ուր կը տեսնուին կլրի ճերմակ փոքրիկ բեկորներ ու կայծքարի կտորուանքներ: Բոլոր այս մանրուքները սուր անկիւններ ունենալով, կը թուի որ անոնք հեղեղի հունէն հանուած չեն, այլ մանրուած քա-

րեր են: Փուռի մէջ լաւ եփուած են եւ կարմրագոյն միատեսակ գունաւորութիւն մը ունին: Կաւագործութեան արհեստէն ղիտելով, կարելի է ըսել որ Նիւթը ջուրին նուազ թափանցկոտ է և նուազ թանձր: Իւրաքանչիւր կաւանօթի վրայ կը տեսնուին նախնական արհեստի մը հետքերը միայն: յայտնի է որ բրուտը իր ձեռքերուն օգնութեամբ գործած է: Արհեստաւորը գործիքի զիմած է այն պահուն միայն երբ վերջին անգամ ուզած է յղկել անօթը, զայն փուռը նետելէ առաջ: Նկատելի է նոյնպէս որ բոլոր կաւանօթներուն աւանջիկները վերջէն չէ որ փակցուած են, այլ ամբողջութեան հետ դրուած, և ուղղադիր ականջիկը Քաղափայի կաւագործութեան ամենէն յատկանշական գրոշմներէն մէկն է: Անդանի անօթներուն կարեւոր մէկ մասը այնպէս մը հասած է մեղի, կարծէք նոր ելած ըլլար բրուտի փուռէն, առանց ուէ զարդագիծի: Իր զարդ եղածներն ալ շատ մանկական են, թէև ոչ բոլորովին անարժէք, ըլլալով կաւագործական արհեստին նախափորձերը: Գոյներու մէջ աչքի կը զարնեն միայն սևն ու կարմիրը, ոչ միայն անօթին գուրսի երեսին վրայ, այլ և ներսը: Կաւագործը ջանադիր է հետապնդելու գեղեցկագիտական նըպատակ մը: Հետաքրքրական պարագայ մը ևս սա՝ որ Քաղափայի գրեթէ բոլոր կաւանօթներուն վրայ տեսնուած ծակերը եփուելէն վերջն է որ բացուած են, կայծքարէ ծակիչով մը: Անկասկած որ այս ծակերը կը ծառայէին անօթները քարայրին պատէն կախելու կամ ճամբորդութեան ատեն վրանին կապելու, ինչպէս որ մինչեւ ցայսօր կը տեսնենք անապատի վաշկատուներուն մէջ, ուղտերու քամակէն վար կախուած:

Քաղափայի վերին խաւէն դուրս հանուած անօթները իրենց պատմական ցանկին մէջ անցունելու համար, կը բաւէ զանոնք բողբոսել Պաղեստինի հնագոյն քաղաքներու կարաւաններուն հետ: Երիքով, ձէզէր, և Մէճիտտօ այն միակ քաղաքներն են՝ որոնք մասամբ միայն հետադատուեցան մինչև հասնիլը անոնց հողի բընական խաւին: Խորաշափութեանց և խրամներու շնորհիւ կատարուած հետադատութիւնները տակաւին հեռու են արուեստա-

կան այս բլրակներուն մէջ պահուած հնախօսական գանձերը սպառած նկատուելէ, ու մասնաւորաբար հողի վարին խաւերուն մէջ տակաւին շատ դործ կայ ընելիք: Մնաց որ դժուար է զանազանել թէ ցարդ երևան հանուած առարկաները Քաղափայի հիմնարկութեան սկիզբներուն կը պատկանին թէ յաջորդ դարերուն: Նման զանազանութիւն մը հնարաւոր պիտի դառնար հողի խաւերու ամբողջական քննութեամբ մը: Բերդաքաղաքի մը մէջ, ինչպիսին էր հինն Քաղափան, անշուշտ որ նստակեաց կեանքը մինչ այդ արագ ու խոր փոփոխութիւններ յառաջ պիտի բերէր թափառաւրջիկ ցեղերու սովորութեանց մէջ: Այն ձեով որ մեղի ծանօթ է, արուեստական այս բլուրներէն կամ քիւրէն երևան հանուած ամենահին գործիքները Քաղափայէն գտնուած գործիքներէն կը զանազանուին: Անշուշտ երկու հաւաքմանց մէջ ալ հասարակ տարրեր կան, ըլլայ կայծքարէ բանուած հովահարի ձեով քերթոցներու, ըլլայ ուղղահայեաց ծակ ականջիկներով բրուտեղէններու միջև: Բնական է որ նման տարբերութիւններ գոյութիւն ունենային երբ մէկ կողմէ Քաղափայէն կը պակսին երկնիկի գուգահեռ երկբերան գանակները ու փոսածե մեծ ականջիկները: անոնք առատ են սակայն երիքովի և ձէզիւրի մէջ: Կայծքարէ գործիքներու պէսպիսութիւնը, հերիւններու յարաբերաբար մեծ թիւը եւ կաւագործութեան մէջ ուղղաձիգ ու ծակուած պզտիկ ականջիկները ու երբեմն կոճակէ մը աւելի մեծ չեղող հորիզոնական պզտիկ անօթները, այս բոլորը մեղի կը տանին Քաղափայի համար նուազ յառաջացած ու նուազ զարգացած ճարտարարուեստի մը քան երիքովի ու ձէզիւրի բարգաւաճ մեծագոյն շրջանին, բայց որ կըրնան ժամանակակից ըլլալ իրենց ծագման ճարտարարուեստին: Նոյն բանը կարելի է ըսել Անդր-Յորդանանի Թէլ-Էլ-Մուշթագ կոչուած տեղւոյ մասին, Վատի Նեմրինի մէջ, Վատի Շայիպի և Վատի Էտ-Ճէրեհի գետախառնուածքին վրայ, քաղաք մը որ տակաւին պեղուած չէ, բայց որ ըստ կարգ մը հնութիւններու, կը պատկանի ամենահին երիքովի դարուն: Պղինձի առաջին դարուն կը պատկանին նոյնպէս Մեռեալ ծովուն արեւելքը, և թեւակղզիէն ոչ շատ

հեռու գտնուող Սահլ էտ-Տրաայի աւերակները։ Ասոր ալ քարէ գործիքները կը բաղկանան ատամնաւոր կամ պարզ բերնով դանակէ մը և հերիւնէ մը, իսկ կաւագործութեան մէջ կը վիստան խորշաւոր ականջիկները։ Յայտնի է որ այս բեկորները աւելի կանուխ ժամանակի մը կը պատկանին, երիքովի հիմնադրութենէն շատ առաջ։ Վերին Քաղաքայի ամենէն շատ մօտեցող աւերակները Յորդանանի հովիտին արեւելեան բաժնին մէջ գտնուող Թէլէլադ կասուլի աւերակներն են, որոնք կը ծածկեն 600 մետր երկար ու շուրջ 350 մետր տարածութեամբ հին քաղաքը, երկոտասնեակ մը բլրակներով, ուր կատարուած պեղումներով երևան եկան կայծքարէ ամէն տեսակ առարկաներ, ինչպէս միակտոր կամ ատամնաձեւ բերանով շեղբեր, հերիւններ, սլաքներ, հովահարի ձեռով գեղեցիկ բազմաթիւ քերթոցներ ու մեծ թիւով մկրատներ։ Գտնուած կաւանօթները բոլորովին փշրուած էին, բայց որ նոյնն էին Քաղաքայի կաւանօթներուն։ Յայտնի է որ երկուքին համար միեւնոյն քաղաքակրթութեան շրջանն է և նոյն այս քաղաքակրթութեան յատուկ քանի մը առարկաներ ալ գտնուեցան հետեւեալ երեք քարայրներուն մէջ. Վասի Սալիան, վերին Գալիլիոյ մէջ, Մակիաբադ էլ-Վաս՝ կարմեղոսի մէջ և Մակիաբադ էլ-Թալալիին՝ Յուդայի մէջ։ Ասոնցմէ առաջին քարայրը պեղուեցաւ 1924ին ու երեսն եկան հնագոյն բնակչութեան մը հետքերը, խեցեղէններ և կայծքարէ գործիքներ, բոլորն ալ հողի երեսէն 2 մ. 20 ներսօք։ Աւելի դէպի խորը, հողը ստերջ էր։ Կաւէ անօթները կը բաղկանային սեղանի պատիկ ամաններէ և մեծ կարասներէ, բոլորն ալ կտոր կտոր եղած։ Կարասները ուղղաձիգ ականջներ ունին, քովտի բացուած ծակերով և զարդարուն, Քաղաքայի արհեստին իսկական ոճովը։ Կայծքարէ գործիքները նուազ յատկանշական են, կողմնակի քերթոցներ, նուրբ սլաքներ, դանակի շեղբեր և նոր յլկուել սկսած կացիներ։

Երկրորդ քարայրը կը բացուի Յուդայի վերջին հանդիպակագոտիին վրայի պատիկ մէկ ձորին մէջ, Տէյր Ապանի մօտ, զոր տեղացիք կ'անուանեն Մակարադ էլ-Թավամին, օտարականներէն կոչուած «Ողաւ-

նիններուն քարայրը»։ Քարայրին խորէն ագրիւր մը կը հոսի որուն մզուած ջուրերէն կազմուած են շթաքարերու և պտկաքարերու կրային մածուածներ, որոնք տեղ տեղ իրարու միանալով կազմած են խոշոր սիւններ։ 1929ի դարնան, Պր. Նէօփիլ երկու անգամ դեռնիւր խորունկ մը չտփեց, մէկը կեղրոնէն իսկ միւսը հարաւէն։ Գրաւուած կաւանօթներէն յայտնի եղաւ որ այս քարայրը գոյութիւն ունեցած է պատմական բոլոր շրջանին։ Կեղրոնական խոռոչը մինչև ապագածները կը հասնի ու գտնուած առարկաները կը պատկանին առաջապղինձի առաջին դարուն։ Հոն ուր հասան, մինչև մեծղի ապագածները, անկապած որ քարայրին թերևս սկզբնական յատակը չէր, բայց աւելի խորը իջնելու համար պէտք պիտի ըլլար ծանր աշխատանքի, ժայռային խաւէն անդին անցնելու համար։

Կեղրոնական վարի խաւէն գտնուած առարկաները կը բաղկանային կայծքարէ զանազան գործիքներէ, ինչպէս կողմնակի բերանով պզտիկ կացին մը, պզտիկ դանակ մը, մանգաղի մը կտորները, նետի մը երկու ծայրերը, հերիւններ, երկբերան դանակներ, օսկորէ գործիքներ, սլաք մը, ասեղ մը, սանտրի ակոյալ մը ևն։ Իսկ կաւանօթներուն մէջ աչքի կը զարնէին աւելի զանազան ձևի ականջիկներ և կանթեր, ծակով և առանց ծակի, շատերուն վրայ մատի հետքերով և յաճախ փոքրիկ զարդերով։ Դիտելի է որ նոյն այս երկրորդ խեղճուկ քարայրէն ճիս և գեղեցիկ կաւագործութեան մը այնպիսի բեկորներ և կան զորս հագլիւ թէ նոյն դարու պատկանող աւելի մեծ քաղաքներէն աւելի ըլլար գտնել։ Ինչպէս որ կը տեսնուի, վարին խաւէն գտնուած այս զանազան առարկաները շատ կը պատշաճին Քաղաքային հանուածներուն։ Բայց կան քանի մը առարկաներ, որոնց համար կարելի է որոշապէս ըսել որ պղինձի դարը կանխող ժամանակի մը կը պատկանին, քանանեան քելերու վարի խաւերը յատկանշող դարուն։

Ընդհակառակը, վերին Քաղաքայի քաղաքակրթութեան հետքերը կը վերագտնեն երուսաղէմէն 11 քմ. դէպի հարաւ Քէֆէր Դասի մէջ, փոքրիկ կայան մը՝ զոր Նէօփիլ գտաւ 1927ին, ինչպէս նաև Ույն Սալէհի

ու վատի կհաղղհի ավերուն վրայ, Թէլ ֆարաւէն ոչ շատ հեռու: Նոյն տեսակի յղկուած մկրատներ գտնուեցան նաև Սե- վաստիյէ (Սամարիա) և Արդաս զիւղերուն մօտ:

Վերին Քաղաքայի հնախօսական ա- ռարկանիւրը ուրեմն առանձին գասակարգ մը էին կազմեր. անոնք կը մտնէին տնային ցանկի մը մէջ որ երթալով կ'ընդլայնի եւ կը բնորոշուի: Համեստ, նախնական, շուրջ քառասուն դարու մոռացումէ մը յետոյ, ան դուրս կուգայ խեղճուկ հովիտի մը աղ- քատիկ մէկ քարայրէն, ու կը ներկայանայ իրր մէկ նորագոյն վկան մինչև հիմայ շատ քիչ ճանչցուած Պաղեստինի քաղաքակը- թութեան, որ զարգացման շրջանն է Ն. Ք. երկրորդ հազարամեակին: Սիւելայի եւ Յորդանանի հովիտներուն քանի մը դաշ- տերը այս հեռաւոր քաղաքակրթութեան աւելի հարուստ ու փայլուն մնացորդները տուած են: Ինչ որ տուաւ սակայն Քա- ղաֆա, իր ծոցէն ելած հնագիտական բե- կորներով, շատ աւելի արժէքաւոր են, վասնզի ցարդ նոյն լեռնային շրջաններուն մէջ գտնուածներէն ամենէն կարեւորներն են: Ու երբ սկսուած հետազոտութիւնները միեւնոյն եռանդով շարունակուին, անկաս- կած որ Պաղեստինի հնագոյն քաղաքակը- թութիւնը նոր յայտնութիւններ (*) երևան պիտի բերէ:

Հալէպ

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(*) R. Neuville և A. Mallon: Les débuts de l'âge des métaux. SYRIA. 1931, էջ 24-47:

ԼԵԶՈՒՆԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

(Շարունակուած Նախորդ Թիւնէն)

Ամէն մի ձայնական օրէնք ունի իր գործունէութեան ժամանակը. հնդեւրոպա- կան նախալեզուի նախաձայնն ալ գառնում էր հայերէնի մէջ և. ինչ. պըտեր — հայր, բայց այդ օրէնքը պատկանում է հայերէնի հնագոյն շրջանին և Բ. Պ. Դ. դարերում, երբ հայերը փոխ են առնում պարսկերէն, ասորերէն, լատիներէն և յունարէն բառեր, նրանց ալ ձայնը չի դառնում այլևս և, այլ մնում է ալ. օր. պհլ. պատկար — հյ. պատ- կեր, յն. պատրիարխոս — հյ. պատրիարք և այլն: Ըստ այսմ եթէ պարսկերէն և ա- ռաբերէն բառերը Ազուլիսի բարբառում ենթակայ են եղած ձայնափոխութեան օրէնքներին, իսկ թուրքերէն և ռուսերէն բառերը ոչ, նշանակում է թէ ձայնափո- խութեան օրէնքը սկսել է գործել և իր ազդեցութիւնը վերջացրել է այն ժամա- նակ, երբ պարսկերէն ու արաբները Հա- յաստանումն էին, և իրենց բառերը փոխ առնուած էին հայերէնի մէջ, սակայն դեռ թուրքերն ու ռուսները մտած չէին Հա- յաստան: Արաբների առաջին արշաւանքը եղաւ 640 թուին, բայց հազիւ 700 թուին տիրեցին երկրին: Առնուազն մի դար էլ պէտք է դնել մինչև արաբերէն լեզուն այնպէս կ'ազդէր հայերէնի վրայ, որ շատ բառեր կը մտնէին նրա մէջ: Թուրքերը առաջին անգամ Հայաստան մտան 1021 թուին և եթէ դրենք նոյնպէս մի դար, մինչև թուրքերէն բառերը կը մտնէին հա- յերէնի մէջ, կը հետևի որ ձայնաբանական օրէնքների ծագումը, հետևաբար և զօկե- րէնի ծագումը ընկնում է Թ.-ԺԲ. դարերում:

Այս սահմանը կարելի է աւելի սեղմել, կայ մի բառ, որ աւելի որոշ բան կարող է ասել մեզ. դա պատմական բառն է: Այս բոյսը հնդկական ծագում ունի. արաբները մտցրին այն Հայաստան, և նիւթի հետ նրա արաբերէն անունը անցնելով հայերէնի, ենթարկուել է ա-ու ձայնափոխութեան զօ- կերէնի մէջ: Եթէ բուսաբանութեան պատ- մութեամբ կարողանանք որոշել թէ ե՛րբ

նոյն բոյսը մտաւ և տարածուեց Հայաստանի մէջ, կ'որոշուի նաև զօկերէնի ծագումը:

Ըստ իս պէտք է կարծել ժ. Գարում. բառը արդէն գործածել է Մխիթար Հերացին՝ 1184 թուին:

Ունինք դարձեալ արօսի, չօհի (պրս. արբասի, չահի) պարսկական դրամների անունները, որոնց մէջ նոյնպէս ա-օ, բայց սրանց ա-օ ձայնափոխութեան պատճառը յայտնի է, ինչպէս և յայտնի էէ այդ բաների ծագման ժամանակը, որ պարսկական դրամագիտութեան գործն է:

Կայ նաև մի ուրիշ նկատելի կէտ: Վերի ցուցակում գտնուում են այնպիսի բառեր, որոնք պարսկերէն կամ արաբերէն ծագում ունին, բայց չեն ենթարկուած ձայնափոխութեան օրէնքին: Այդ բառերը թուրքերի միջոցով մտած են մեր լեզուի մէջ, և իբր այն՝ համարուում են թուրքերէն և հետևաբար չեն ենթարկուած ձայնափոխութեան:

Մեր եզրակացութիւնը կարելի է հիմնաւորել կամ հաստատել նաև ուրիշ միջոցներով. օրինակ ֆանդ բառը պարսկերէն է. ուստի զօկերէն պէտք էր տար ֆունդ, բայց քանի որ ֆանդ ձևով է, ուստի մտած է թուրքերէնի միջոցով. և որովհետեւ ֆ ձայնը ունի և ոչ փ (հմտ. արաբ. ֆալ — Ազլ. փօլ), ուստի 1270 թուերից է: «Դըրամի մանրութեան» բառը ունինք երկու ձևով՝ խրտօկ և խուռդա. առաջինը հին պարսկերէնից է, որին ապացոյց են կ և s ձայները, ըստ որում և ա դարձած է օ. երկրորդը նոր ձև է, անշուշտ թուրքերէնից. — սահաք բառը թէև արաբական ծագում ունի, բայց անշուշտ թուրքերէնից անցած է մեզ. որովհետեւ արաբերէն ձևը պիտի տար սաօք. թուրքերէն լինելու մի ուրիշ ապացոյց է՝ ներմուծուած հ ձայնը: Ժամացոյցը հընարուած է 1370 թուին, ուստի բնականաբար ձայնափոխութիւնը նրանից առաջ է:

Բարբառների ծագման ժամանակը որոշելու համար Ազուլիսի բարբառի նման և աւելի ցայտուն ձայնաբանական մի երևոյթ է ներկայացնում Ղարաբաղի բարբառը: Այստեղ, ինչպէս տեսանք քիչ վերև, բ, գ, դ, ձ, ջ ձայները վերածուում են պ, կ, տ, ծ, ճ. բայց այս օրէնքին ենթարկուում են միայն հայերէն բառերը, նրանց մէջ առնելով նաև ասորերէնից, յունարէնից և պարսկերէնից առնուած փոխառու-

թիւնները (հին փոխառութիւններ). հմտ. ջուխտ — ձօխտ, բրինձ — պրինձ, դարման — տէրման, դաղար — կէղար և այլն. իսկ թուրքերէնից փոխառեալ բառերը մնում են անփոփոխ. ինչ. բազ «իշխան, բէզ» գէօնըմ «անգամ», բօլ «բաւական», քյասիբ «աղքատ», դէօշակ «անկողին»: Ձայնափոխութեան այս դանաղանութիւնը ցոյց է տալիս որ օրէնքը գործել է թուրքերի Հայաստան գալուց առաջ, և հետևաբար բարբառի ծագումը դարձեալ ընկնում է ժ. Գարում:

Տարակոյս չկայ որ այն թուականը (ժ. դար), որ դրինք այստեղ հայերէն բարբառների ծագման համար, առաջին և վերջին եզրը չէ: Կան բարբառներ կամ աւելի ճիշտ՝ բարբառային երևոյթներ, որոնք է՛լ աւելի ուշ են առաջացած, ինչպէս որ կան երևոյթներ, որոնք դեռ նոր միայն սկսել են ձևանալ և կամ ապագային պիտի ձևանան: Այսպէս՝ հակառակ իր խիստ աշխատութեամբ ձևին, բաւական ուշ ձևացած մի երևոյթ է Սեղիոյ բարբառում ա-ու ձայնափոխութիւնը, որովհետեւ նրան են ենթարկուում նոյն իսկ թուրքերէն բառերի մի մասը. ինչ.

բուղուզ «կոկորդ»	—	թրք. բողազ
բայրուղ «գրօշակ»	—	» բայրաղ
բուջուղ «անկիւն»	—	» բուջաղ
դառթուլ «արծիւ»	—	» դարթալ
դալօղ «փայծաղ»	—	» դալաղ
դանթուր «կենդինար»	—	» դանթար
չանուղ «աման»	—	» չանաղ
չանթօ «պայուսակ»	—	» չանթա
դադրուն «ծիւթ»	—	» դաթրան
թանաք «թիթեղ»	—	» թէնէքէ
դամուր «երակ»	—	» դամար

Նոյն օրէնքին չեն ենթարկուում սակայն ուրիշ թուրքերէն բառեր. ինչ. դունդաղ «խանձարուր, հրացանի կոթ», էսմէր «թուխ», ջիդար «թոք», սէքսան «ութսուն», դուխսան «ինսուն», իլան «եւ», չօրաք «գուլպա», դալա «քերդ» զընդըրդաղ «բոժոժ», լուդաթ «քառ», զիւշազ «անկողին» և այլն: Ձայնափոխութեան մէջ այս խտրութիւնը ցոյց է տալիս որ երևոյթը տեղի է ունեցել թուրքերի գալուց յետոյ, բայց ոչ շատ յետոյ: Դրա համար էլ հնագոյն թուրքերէն փոխառութիւնները հըպատակուել են օրէնքին, բայց նորերը՝ ոչ,

որովհետեւ այդ ժամանակ արդէն օրէնքը դադարել էր դործելուց: Հրացանի զիւար (1346 թիւ) հաստատում է մեր ասածը:

Աւեգլոյ բարբառից էլ աւելի ուշ ձեւացած մի երեւոյթ է ա ձայնաւորի օ-ի վերածումը ռնգականից առաջ՝ Համէլէնի բարբառում: Սրան իբրեւ ապացոյց ծառայում է այն հանգամանքը, որ հայերէն բառերի հետ՝ նաեւ բոլոր թուրքերէն բառերը ենթարկուել են նոյն ձայնափոխութեան. ինչ.

մօնղալ «փակաղակ» — թրք. մանղալ կազօնմիլ էղա «չահեցայ» — » կազանմըլ սալլօնմիլ էղա «չարժուեցայ» — թրք. սալօնէդէ «իսկոյն» — թրք. անիդէ [լանմըլ խօն «իջեան» — թրք. խան մէնղալ «կրակարան» — թրք. մանղալ [հաթ կօնահաթ «բաւականանալ» — թրք. կանաղօնթար «կենդինար» — թրք. դանթար կօնջա «կարթ» — թրք. դանջա [զըրմըլ կօնզըրմիլ անել «համոզել» — թրք. կանմօնթար «այտոյց» — թրք. մանթար չօնախ «աման» — թրք. չանախ չօնթա «պայուսակ» — թրք. չանթա

Եթէ Զօկերէնը և Պարաբաղի բարբառը իրենց այնքան բնորոշ առանձնայատկութիւններով հանգերձ դառնում են ժիւ. դարի արդիւնք, նմանապէս Աւեգլոյ եւ Համէլէնի բարբառները՝ աւելի ուշ ժամանակի արդիւնք, հապա ինչ պիտի լինին միւս բարբառները, որոնք արդէն մի մեծ տարբերութիւն չեն ներկայացնում գրաբարից: Այսպէսով վերջին անգամ հաստատում է այն միտքը, թէ Ե. դարում կամ նրանից առաջ էլ, Հայաստանում խօսւում էր մի հայերէն, որի ներկայացուցիչն էր գրաբարը: Բարբառների այնպիսի սուր տարբերութիւն, ինչպէս նրկատում ենք այժմ մեր մէջ, չկային. եղածները մանր բաներ էին: Հետեւաբար զուր է ոմանց այն ենթադրութիւնը թէ հին հայերէն եւ գրաբար իրարից տարբեր բաներ են կամ թէ գրաբարը հին հայերէնի զանազան բարբառներից մէկն է միայն:

Այս կարծիքը ունէր նաեւ իմ ուսուցիչ հանգուցեալ հայագէտ Հիւրշման, եւ նոյն կարծիքին է դարձեալ հայագէտ Մէյլէ:

Վերջացնելու համար այս զրուիքը և իբր լրացում ժԸ. գլխի, քննենք այստեղ թէ ի՞նչ էին այն տարբերութիւնները, որ

ներկայացնում էին Ե. դարում հայերէն բարբառները իրարից:

Այս տարբերութիւնները կարող ենք բաժանել երեք կարգի.

ա) Արսասանական արբերութիւններ. — յունարան դպրոցի բառակերտութեանց մէջ կան մի քանի բառեր, որոնք սովորական հայերէնից տարբեր հնչում են ներկայացնում. այսպէս ապաթարց փխ. ապադարձ (յետոյ դարձած), ենթ փխ. ընդ (տակը), փաղ փխ. բաղ (կից), թերեւ նաեւ ներրող փխ. ներ-փող-ոցեան (ինչպէս ստուգաբանւում է նոյն բառի յունարէնը): Այս սակաւաթիւ օրինակները ցոյց են տալիս որ այն ժամանակ հիւսիսային արեւմտեան Հայաստանի ժողովուրդի մէջ կար թրթռունները թաւ արտասանելու երեւոյթը, ճիշտ ինչպէս այժմ գտնում ենք Տիգրանակերտի, Մալաթիոյ, Օրտուկի և Ռոտոսթոյի բարբառներում և Պոլսոյ գրական լեզուի մէջ. բ, գ, դ, ձ, ջ հնչւում են փ, ք, թ, ց, չ:

բ) Բառեր, որոնք գրաբարի ձեւով տարբեր են և ներկայացնում են աւելի հին վիճակ: Այսպէս են օրինակ ցապասսակ և պասուհան բառերը. առաջինը ունէր հնապէս նապաստակ ձեւը, ինչպէս, ցոյց է տալիս գաւառական լապուստրակ, լապստրակ, լապզտրակ, լափստրակ, լապտրակ, լազտրակ, լալապտրակ, լափուստակ և այլն ձեւերի համեմատութիւնը: Երկրորդը ունէր հնապէս պատուհան ձեւը, ինչպէս ցոյց են տալիս գաւառական պարհան, պառհան, պտորհան ձեւերը (մանրամասն տես Արմատական Բառարան յիշեալ բառերը): Բայց մի աւելի խոշոր հնութեան օրինակ է Ագուլիսի բարբառով կախց «կաթն» բառը: Որա հին. ձեւ էր գալակտ, որի հնագոյն ժառանգորդներն են յն. գալա, սեռ. գալակտոս, լատ. լակ, սեռ. լակտիս. առաջին ձեւից յառաջ է եկել նախ յն. գալակտ որ պահուած է միայն սեռականում, բայց ուղղականում վերջածայնի անկումով եղել է գալակ-գալա: Նոյնպիսի անկումով և առաջին ձայնաւորի կորուստով ձեւացել է լտ. գլակտ-լակտ-լակ: Հայերէնի մէջ նոյն հնիս. գալակտ նման սղումներով տեւել է նախ գալտ-կաղթ, որ աւելի կրճատելով դարձաւ կաթն: Ագուլիսի կախց ձեւը, որ ծագում է կաղց-կաղթ ձեւից, պահում է

ուրեմն ոչ միայն հնագոյն հայերէնի ու ձայնը, այլ և աւելի ամբողջական է քան յուն. զալա և լտ. լաղ. ուստի ոչ միայն աւելի հին է քան հայերէնը, այլ և աւելի հին ձև ունի քան յունարէնն ու լատիններէնը:

գ) Ամբողջական բառեր, որոնք գոյութիւն ունէին այս կամ այն բարբառում, բայց չկային արարատեան բարբառում կամ Վրաբարում: Սրանք էլ կարող ենք բաժանել երեք կարգի. 1. բառեր, որոնք ժառանգութիւն էին մնացած Հայաստանի հողի վրայ բնակեցող և յետոյ հայոց մէջ ձուլուած զանազան մանր մունր աղբերից, գործածուած էին տեղական նեղ շրջանակներում և որոնք գտնուած ենք այսօր էլ ցրուած մեր զանազան բարբառներում: Այսպիսի բառերի թիւը բաւական մեծ է: 2. Բառեր, որոնք փոխառեալ էին սահմակից լեզուներից և գործածուած էին ծայրամասերում, բայց դեռ չէին թափանցած մինչև կենտրոնական վայրերը: Մի քանի այսպիսի բառեր մենք տեսանք գլուխ ԺԸ՝ Կորիւնի լեզուի մասին խօսելիս. այն է՝ *աւրուեան*, *նուալ*, *գումաւրաւ*, *դղեակ*, ուրոնք փոխառեալ են սահմանակից Պարսկաստանից: Նման փոխառութիւններ կարող էին գտնուել հիւսիս արեւմուտքում (վրացերէնից), հիւսիս արեւելքում (աղուաներէնից), հարաւում (ասորերէնից) եւ արեւմուտքում (յունարէնից): 3. Բառեր, որոնք ընդհանրապէս հայ են, այսինքն հնդեւրոպական ծագում ունին, գործածական են այժմ բարբառներում, բայց չկան զրաբարում: Սրա համար պատուական մի օրինակ է մոռնել «կրծել», որ գործածական է այժմ Գանձակ և Ղարաբաղ (ծագում եւ հնիս. մեղ. արմատից. հմմտ. սանս. մրդաթի, լտ. մոռդեո, ֆր. մորզըլ): Այս կարգի բառերի համար այն միայն կարելի է ասել որ նրանք շատ աւելի հին ժամանակ, այսինքն երբ հայերը Հայաստան մտան (Ն. Բ. Զ. դար), ընդհանուր էին հայերէն լեզուին. Հայաստանում մտնելուց և զանազան գաւառներում հաստատուելուց յետոյ կենտրոնում ջնջուեցին, եւ մնացին միայն այս կամ այն գաւառի մէջ, և շարունակուած են մնալ մինչև այժմ:

ՊՐՈՖ. Հ. ՍՃՍՈՒԵԱՆ

ԴՐԱՒՕՍԱԿԱՆ

ԹՈՐԳՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

(Շարունակութիւն Նախորդ Թիւէն)

Այսօրյաճեանի վրիպանքին գլխաւոր պատճառը այս հատորին մէջ, եթէ բառը վերաւորիչ չի հնչեր, Թորգոմ Սրբազանը չձանչնալէն կը բխի. չէ կրցած անոր ծերութենէն իջնել մասնկութեանը, չըջապատէն՝ հոգիին, գործերէն՝ մտածողութեան, նկարագրին: Զէ յաջողած որոշ կերպով ճշդել, հակառակ իր առատազեղ փաստերուն, թէ իւրաքանչիւր մարդը անոր կեանքին ինչ բերած է իրեն. ու երեւան չէ հանած թէ Սրբազանին անձը ո՞ր չափով «լուծուած» է (բառը կը գործածենք բնագիտական առումով) իր գործերուն մէջ: Մարդկային այն շրջանակը որոնց մէջ ընծիւղ առաւ անոր անձնաւորութիւնը, վայրերը որոնք զինք սնուցին, կը թուարկուին և կը տոմարագրուին միայն, չեն բացուել, չեն տարրանար, աւելին՝ չեն գտներ ոգեղէն իրենց տարողութիւնը: Թորգոմ Սրբազան իր եղիչէ Պատրիարք Դուրեան հատորի մէջ տասնհինգ էջերով կրցած է տալ ժամանակի, անձերու և հոգեբանութիւններու աշխարհ մը: Այսօրյաճեան 70 էջերով կը փորձէ տալ Պարտիզակը, զայն շրջանակ ընելու համար Թորգոմ Սրբազանի հոգւոյն և նկարագրի կազմութեան, սակայն շրջանակը կը մնայ պարապ, կարծես թէ ան Թորգոմ Սրբազանի համար շինուած չըլլար: Նոյնքան էջերով կը ջանայ զիմագծել Արմաշը իրրեւ շարժում և ոգի. եւ սակայն ի՞նչ կը կարծէք թէ ըսած ըլլայ այդ սրտառուչ շարժումի մասին, որուն հայկական խորքը, և արեւմտեան յառաջահայեաց հասկացողութիւնը՝ իրարու հետ հաշտ ապրեցան կանխող դարու վերջին քառորդին. որ իր կրօնական ու ազգային գործունէութեամբը պիտի ընդարձակէր իր պարունակները, ընդգրկելով ժամանակի մեծ մտահոգութիւնները մեր եղբարախոս սերունդին. այս ամենէն՝ ոչինչ, բայց միայն

չարք մը անձերու բացասական կողմեր, և խնամակալութեանց վէճեր: Չենք շարունակեր. նախորդ թիւի մեր առաջին յօդուածով մատնանշեր ենք արդէն այս բոլորը: Իսկ Թորգոմ Սրբազանի Սեբաստիոյ, Եգիպտոսի եւ Երուսաղէմի մէջ ունեցած տարիներու կեանքն ու գործը կը վերածուին Ժողովական, քարոզչական, զբաղանքի եւ ուրիշ կարգ մը ազգային կարիքներու սատարման շատ համեստ ճիգերու, ընդմիջուած յաճախ կուսակցական հակամարտութեանց հեշտագին պատկերացումէն: Զիցուցուիր Թորգոմ Սրբազանի տեղն ու գերը իր Ժամանակի մէջ. Ալպոյաճեան չէ կրցած բռնել այն էական գիծերը որոնք Թորգոմ Սրբազանը կը յօրինեն, ռիթմին տակը չէ անոր անձնաւորութեանը: Մի գարմանաք որ Թորգոմ Սրբազան առանց իրիմեանը տեսած ըլլալու, ճանչցած է զայն խորապէս, իսկ Ալպոյաճեան, ապրած ու գործած ըլլալով հանդերձ Թորգոմ Սրբազանին հետ, մնացեր է գրեթէ անհաղորդ իրեն:

Հատորը հակառակ իր ստուար էջերուն, մեզի չի տար Թորգոմ Սրբազանի անձին յղացքը, անոր հաւատարմութիւնը ազգին յաւերժական ոգւոյն, եւ Հայ Եկեղեցիին ու անոր մեծ սուրբերուն աւանդութեանը, անոր մտքին թափանցող նկարագիրը, մարդերը ճանչնալու և զանոնք իր հետ ունենալու կախարդանքը, ողջմտութիւնը, իր սրտի մարդու հանգամանքը որ ամենէն քաղցր կողմը մնաց միշտ իր նկարագրին: Յետոյ չէ բարացուցած իտէալի մարդու իր տիրական կողմը: Թորգոմ Սրբազան մեծ հեռապատկերներ ընդգրկող, և բարձունքներու սեւեռաքիթ մարդը եղաւ, նըպատակը իր մէջ ամէն օր ապրող և երբեք չսպառող իրականութիւնը դարձաւ: Ու այդ մտատեսիլը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ խոր ներհայեցողութիւնը իր ցեղին խորհուրդին: Մեր պատմութիւնը անոր համար յաջորդութիւններու շրջան մը ըլլալէ աւելի, հերոսական ու արիւնտ ոգորումներու դրօշակրութիւն մըն էր, տառապանք մը՝ յանուն սիրոյ կրուած: Մեր անցեալը ըզգալու, մտածելու այդ կերպը կը մօտեցնէր զինք մեր եկեղեցական մեծ դէմքերու ոգիին և իմաստութեան: Այդ մը տատեսիլի մղումին տակ է որ ան գոր-

ծած, խօսած, առաջնորդած և հեղինակած է հաւատար եռանդով: Զականարկեցինք տակաւին իր գրագէտի անձին. Ալպոյաճեան հազիւ կը մօտենայ Թորգոմ Սրբազանի այդ հանգամանքին, և սակայն Թորգոմ Սրբազան որակելի է մեծ չափով միայն իր գրականութեանը մէջ. չվերլուծել իր այս կողմը, կիսով ճանչնալ է զինքը:

Ալպոյաճեանի գործին մէջ անյաջող է նաեւ Ժամանակի համադրումը, և այս չի ստացուիր դէպքերն ու թուականները քով քովի բերելով. ասոնք իբրեւ ատաղձ դեր մ'ունին անշուշտ, սակայն չէնք մը բարձրացնել ուրիշ բան է: Թորգոմ Սրբազանը կեդրոնական անձնաւորութիւններէն մին եղաւ այս վերջին քառորդ դարու շրջանին, իր բոլոր երեսներով: Անոր նուիրուած հատոր մը՝ չունէր ուրիշ սրտայոյզ պարտք մը քան այդ պատմութիւնը համադրելու վսեմ ձեռնարկը. և սակայն ատիկա չէ եղած: Թորգոմ Սրբազանին դերը համեմատուած մեր վերջին յիսնամեակի մեծ դէմքերուն՝ բացարձակ գերազանցութեամբ մը չի պաշտպանուիր անշուշտ: Ան ո՛չ իրիմեան մըն է, ո՛չ Դուբեան մը, և ո՛չ ալ Օրմանեան մը, ասոնցմէ իւրաքանչիւրին հետ մեր մտքին մէջ պատմական ստուգութիւն մը կը ճշտուի, խորհրդանշան մը՝ եթէ կ'ուզէք:

Թորգոմ Սրբազան գիւրին տարադիւի անձնաւորութիւն մը չէ. բայց մարդ մըն է որ ներկայ է բոլոր մեզ յուզող հարցերուն իրարու հանդիպման կէտին: Գիրքը մեր մէջ չարթնցներ վերոյիշեալ ըզգացումները, և կը մնայ իրեն հետ հազիւ կապ ունեցող դէպքերու և թարթափումներու հաւաքոյթ մը, որոնք կրնան լաւ ատաղձ ծառայել Թորգոմ Սրբազանի ապագայ կենսագրին, բայց չեն նուաճեր ինչ որ աւագ փառասիրութիւնը պէտք է կազմէր պատմութիւնը կեանքի կրկէս մը ընդունողներուն համար. կրկէս մը՝ ուրկէ սովորէինք մեր անցեալը, անոր դասերը, անկէ դալիք սրտապնդիչ կորովը մեր օրերուն՝ երբ մեր ներկան այնքան «նըսեմաստուեր» է ինչպէս կ'ըսեն, այնքան պարպուած՝ կրակէ, հաւատքէ, բարձր գատերու սպասին համար անձնայարգար հերոսներէ:

* * *

Երբ այս տողերը կը գրենք չենք կըրնար չանդրադառնալ այս անբաւականութեան հեռաւոր պատճառներուն, որոնք կուզան արեւմտահայ գրականութեան մէջ ընդհանրացած վարժութիւններէ: Հարիւր տարուան կեանք ունի այդ գրականութիւնը, բայց ոչ մէկ հատոր՝ ուր մեզի տրուած ըլլար հաստատել մարդոց կեանքին և անոր անգրագարձին զիրար պաշտպանող երջանիկ շաղագատումը: Չենք փնտռեր թէ ինչո՞ւ մեր պատմութեան մեծ դէմքերը կը մնան մէկ երեսով պատկերներ, փոխանակ ըլլալու ամբողջութիւն: Պարտք է մեզ յիշել Սրչակ Զօպանեանի Մկրտիչ Պէշիկթաշեանը, Թորգոմ Եպիսկոպոսի Սրիմեան Հայրիկը և Դուրեան Պատրիարքը, որոնց մէջ չըջան ու մարդը, իրողութիւններն ու անոնց թաքուն զսպանակները, գէպքերն ու անոնց հոգին, ըլլան որոշ չափով վերլուծուած այնպէս՝ ինչպէս կը տրուի մեզի երբեմն հաստատել օտարներու մօտ ժ. դարու ամենէն ընթացիկ ու փնտռուած սեռը՝ Essai, նորոգած է, կեանք մը պատմելու, մարդ մը տալու հին կերպերը: Ա. Ալպօյաճեանի առիթով կը զգուշանանք մեծ անուններ ոգեկոչելէ, բայց կը շարունակենք պահել մեր վերապահութիւնը ուղղութեանը գէժ որ ուղղափառ յաւակնութիւններ կը տածէ: Կայ թիւէն, թուականէն, փաստէն, պատմական ստուգութենէն վեր, ոգեղէն իրականութիւնը: Կայ նոյնպէս այդ իրականութիւնը նուաճելու արուեստի կերպ մըն ալ: Չենք կրնար պահանջել որ ամէն կենսագիր արուեստագէտ մը ըլլայ, բայց մեր իրաւունքին մէջն ենք, երբ նիւթական աշխատանքի, պրպտումի, նօթի և հաւաքումի առաքումը, միջոցները կը յաւակնինք լուսապսակել, գերգնահատել, մօռնալով թէ կեանքով գրադելու ամէն ձեռնարկ, նոյն ատեն ստեղծադրութիւն մըն է: Այդ ստեղծումն է ահաւասիկ որ իր պակասովը մեզ կը տառապեցնէ այն հատորներուն մէջ՝ որոնք կը խօսին մեզի մեր բարձրագոյն արժէքներէն, զանոնք իրակերտող ուժերէն: Ի՞նչ թանկագին գիրք պիտի ըլլար Ալպօյաճեանի հատորը եթէ եր-

բեք անիկա մեզի բերէր այս գոհունակութիւնը:

Արեւմտահայ գրականութեան՝ ինչպէս պատմութեան համար, մեր փափաքն է այս ոգիին ընդհանրանալը բոլոր աշխատաւորներուն խղճատանքէն ներս:

Չենք ուզեր այս սուղ էջերուն մէջ ընդհանուր տեսութիւններու ցուցադրում մը ընել, ատիկա մեզ հեռուներ պիտի տանէր. բայց տեղն է որպէսզի յայտնենք մեր ցաւը այն խոշոր պարագային համար զոր կը զգանք երբ կը մտնենք մեր իմացական սրբարանէն ներս: Հոն են մեր մարդերը, մեր պատմութեան ու գիրին բոլոր հսկաները, բայց առանց յիշատակարանի, առանց պատգամի: Հոն էին, օրինակի մը համար, Յրանսացիներուն բոլոր հսկաները, դարեր դարերով առանց յիշատակարանի: Միշէլ մը այդ ամայքին մէջը ամբողջ ժողովուրդ մը զրաւ, ու մարդեր կ'ապրին այդ հեղինակին պատմութեանը մէջ: Կրնանք աւելցնել Սէն Պօլի Բօր Ռուայեալը, արքա Պրէմոնի բազմահատոր աշխատանքը, կրօնական զգացման պատմութեան շուրջ Յրանսայի մէջ, և Ռօմէն Ռօլանի Միշէլ Անժը: Այս հատորներուն վերջանումը յաղթանակ մըն է ամէն ընթերցողի: Ինչո՞ւ չգրուէին մեր մէջ գիրքեր՝ որոնք նոյն նպատակ բերէին մեր մտքի ինչպէս հոգիին ազատագրութեան: Նարեկացի մը, Շնորհալի մը, Լամբրոնացի մը, նոր ժամանակներու մեր մեծ մատենագիրները ինչո՞ւ չմատուցուէին մեզի այն լիութեամբ, խորութեամբ, ճշգրէտութեամբ, զոր կենդանի ապրում մը, հանդարտ և խորացող մտածում մը, և պարկեշտ ու խղճամիտ վերկազմում միայն կ'ընեն կարելի, կ'ընեն գեղեցիկ, մեր մտքի ու հոգիի տրտանները վերածելով յաւերժափառ և անմահ հերոսներու:

Շատ չէ մեր պահանջածը:

Ե. Վ. Տ.

ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԱՅ

ԻԹ

Ապրո Ձեկպուռն բեմասուզներն են այս փոխյայ:

Երկիրպաղանեմք առաջի մեծիդ և խընդրեմք ի Քրիստոսէ որ քո հրամանքդ անփորձ ամենայն չարէ պահեսցէ վասն մեր, ամէն:

Ծանիր, հոգեւորտէ՛ր, թէպէտ ամենայն եղեալն գրեցանք Սէֆար ծառայիդ հետ, ապա թէ Ռ զիր դրէի ամենայն յերկիր, Ակոր չկաթուղիկոսին յիշութիւնն չէի կանար պատմել. Աստուած այլ իր խելաց կաւրա է իրեն տվիր: Երբ տեսայ՝ յայն օրէն ի վեր գոհութիւն կու տամ անպակաս, որ զքեզ ունիմք քովսն մեր: Դրէ էջմիածին, որ ուրիշն գնեն. մենք էլ գրեցանք հաւասարով. թէպէտ աներեւոյթ եղև Ըստամպուռ միջէն: Ապա կ'ասեն ճշմարտիւ որ էտրանէ է գնացեր, ես այլ քանի սէֆէր յառաջ գնացի. իսկի հոգ մի քաշեր, Աստուած ողորմած է, համան զիս աղօթից մի մոռանար. ամենայն բանն կարի եղեալ է: Դարձեալ, իմ հոգւոյս հոգի, այս գիրս բերող Սոճա Կարապետէն, Սոճա Ագամէն ու մէկ Մուստաֆա չէլէպի անուն տածկէն երեք հոգէն ժիւ դու. առանք. Ռ դու. շահով ու ծ դու. էլ ճանփու խարճըդ, որ կ'անէ ԺԱՌԾ (11,100), ու իւրեանց ձեռացադիր տուի, խալլ արի՛ թէ այս Կարապետս երթայ առ հրամանքդ, քո մեծութեանդ վրայ եղած ըստակէն թէսլիմ անես: ԺԱՌԾ դու. թէ որ չի տաս ետ գառնայ կամ ընկերոցն գիր գրէ քո հրամանուցդ չտալուն, ես իւրեանց ժիւի դու. պարտատէր լինիմ, գան ուրտուն զօրէ գիս գտանեն, տամ անպատճառ. Ժիւի դու. ձեռացադիրս այլ իւրեանց մօտն մնաց, չտուին այս Սոճա Կարապետին որ հետն տարեր էր: Այս մարդս այս գրէս ի վատ հետն գիր չունի. կու խնդրեմ քենէ՝ հասանելուն պէս այս Սոճա Կարապետին ԺԱՌԾ դու. անպատճառ, անպատճառ իրեն թէսլիմ անես ու ձեռնէն գիր առնես այլ ու Սէֆարին հետն ինծի օրտուն զրկես, որ իմ թէմասուկս յետ առնեմ: Աչացս լոյս հո-

գեւորտէր, աղաչեմ ի քէն որ այս մարդս շատ չի բռնես, շուտով տաս զրկես և քո հրամանքդ էլ շուտով շուտով կ'առնես գաս Ըստամպուռ. մինչև որ դու չիդաս՝ այս աղմուռն չի վերանալ այս աղգէն, ու իմ շուտուր մնացած ըստակն հետ բերես, ու ինչպէս որ Ըստամպուռ հասնիս, ինծի Մոտայ մարդ զրկէ որ իմանամ: Դարձեալ իմ հոգւոյս հոգի, այդ չալի վախ ունիմ սիրտս, որ կու վախեմ վէզիր աղգէն ինքն կիրիտ անցնի ու շատ նստինք, այլ բանէն չեմ վախեր: Ու իմ հոգւոյս հոգի, մինչև Ըստամպուռ փաթրկութիւնն խէթիշէլիֆ մուճրպունճայ չի լինի, դ. դ. տարի որ նստողքն քո կողմէն չլինի՝ հուզուր չես աներ: Զանք արա՛ շուտ ելնես Ըստամպուռ գաս, այլևայլ մի՛ աներ: Մէկ հոգմի հաբեղայ եկաւ Ըստամպուռ, երեք աղգի վանքէն գիր ունէր Շամայ փաշայէն չգայ եթ՝ զի մէկ գիր էլ ինձ էին գրիւր միարանքներն, առի աչն մարդն օրտուն տարի հետս՝ որ բանն չինեմք: Հոկտեմբեր ին. Արբա համ ծառայ: [ՌճԺԵ = 1666]:

L

(Ազգային ուսման Կ. Պոլսէն առ Ելիազար կաթողիկոս):

Տեսան հոգեւոր և հօրդ սրբոյ մեր ի վերայ բարձրադիտակ աթոռոյ կայացեալ ճոխութեամբ ի փառս և ի պարծանս հայաստանեաց Տէր սուրբ Եղիազար կաթողիկոս եպիսկոպոսապետ, ա՛ռ ընկա՛լ զնուստս որդիկաց և ծառայից քոց մեծութեանդ ողջուն և գերկիրպաղութիւն աստուածաբեալ վարչապարագդ և յաղօթս քո երկնամատոյց և եթ յիշելոյ կարօտելոցս նուաստ Սոլոմոնէս, Մկրտիչ, Կոստիկ, Մինաս, Պէկլէր, Աստուածատուր, Քրիստոստուր, Տօնիկ զալֆայէ, Արգամանէ, ի Վարդանսք և այլ սիրելիք: Որում յուշ առեալ ծանուցանեմք հրամանուցդ որ ի գալուստ Յակոբ կաթողիկոսին շատ վրդովմունք եղև ի մէջ մեր և նոքա կամէին զմեզ և ջանային յաղթահարել բազում անգամ և Ձելէպին այլ հնարիւք և ջանիւ չթողոյր զգործս նոցա յառաջ տանել, այլ կրկին թուղթ և մուշղարտը հրամանուցդ համար բերել ետուր

կտրանու և շատ ջանաց խաղաղութեան, նոքա ոչ կամեցան, այլ այժմ Յակոբ կաթողիկոսն եղև աներևոյթաբար ի քաղաքէս և ի խանէն և ասացին՝ թէ վնաց յէտրանէ, ոմանք՝ թէ խուսափեալ, և Չէլէպին այլ մարդ հոգաց և եդ ի քաղաքէս և ի թէքիրտաղու և ի յէտրանու, որ արթուն մնալով զգրուես պահեն և ինքն ել և վնաց Հոկտեմբեր ին. և զայս իօճա Կարապետս ողարկեց առ հրամանքդ. ալի զօմիշ կամ էկլաթմիշ չանես զայս մարդս. հէլպէթ հէլպէթ ապրանքով ճամբես, որ հրթայ իւր բանն և որ չուտով իւրն թուղթ զրկես, որ այն մարդուն սիրտն այլ տաքնայ և ի պարտուցն թեթեանայ: Չգիտենաս հրամանքդ թէ զայս թուղթ մեզ Չէլէպին ասաց զրիւ առ հրամանքդ, այլ մեք տեսաք զնորա զայրաթն և զզանաթն հրամանուցդ և մեզ համար, վասն այն գրեցաք, որ այլ կոնակ և տայանձաղ տեղ չունիմք: Վերն զկատուած և վայրն զայս ունիմք: Ողաչեմք, աղաչեմք, զպաղատանս մեր անտես չառնես զխնդիրքս մեր անյապաղ և անպատճառ կատարելով: Եւ այս բաւական է իմաստութեանդ, որպէս և յառաջագոյն զրէաք առ հրամանքդ՝ չէիր լսեր, հիմայ էլ կու գրեմք և գրեցաք գալ թէպով, խաղացուցանել զվրդսկեալքս: Ողջ լեր ի Տէր:

Իրեցաւ Ռժժե (= 1666), Հոկտեմբերի ին, յաւուրն հինկշաբաթի:

ՀԱՃԻ ԿՈՍՏԻԿ ՍՍՀԱԿ ԽՕՃԱ
ՉԷԼԷՊԻ ԱՍՏՈՒՄԽԱՏՈՒՐ

ԼԱ

(Նղիազար կաթողիկոս Կեհեհեկ առ ազգայինսն ի Կ. Պոլիս):

Եւ ընդ օրհնութեանս բանի անդրադարձութիւն պատասխանեաց մերոց ըստ ձեզ համարձակութեամբ եւ յաճախութեամբ, ոչ անօգուտ ինչ բարդելովք և ոչ կրկին կրկին կուտակելովք, ո՛չ սպառնալեաց արհաւրանօք և ոչ ողորջանաց ինչ քծնութեամբ, այլ զմեկն և զիրաւն և զհերտաւմադրութիւն ներքին մարդոյս և զկիրս արտաքնոյս առաջի տեսոն Աստուծոյ և առաջի ձեր տարածանեմ: Քանզի և ի բնա-

կանաց և ի բարոյականաց և ի վեցեկին իսկ օրինադրութեանց զիտեմք ընտրեալ զիրաւունս ճշմարտութեան բանականս մասին, և խոտեալ զհակասութիւն նմին: Ուստի և քննողն սրտից և դատաւորն ամենայն շնչոց, զինքն իսկ եցոյց գոյ ճշմարտութիւն, և զհակադարձ նորին գոյ ի հօրէն չարեաց: Որում ճշմարտութեան հետեալ ամենայն ազգք և լեզուք բնականապէս խնդրակք են եղրակացութեանն ճշմարտութեան, որ է ըստ առաքելոյ՝ սէր, խնդութիւն, խաղաղութիւն եւ այլն: Եւ այսմ ըզձացեալ ձերոյ որով և գրեալ էք առ մեզ: Եւ այսմ ունիմ զձեզ իսկ վկայեալս աստանօր՝ թէ խնդրակ իցեմ սմին, և երեւցաւ իսկ յարդեանս երկաքանչիւրոցս հաւատարմութիւն՝ սրտէ ի սիրտ խօսեցեալ, ըստ որում խորհուրդն իմ ինձ և իմոցն: Քանզի և նա իսկ որ ոչ կարծէր բնաւ զմէնջ, զգոյն ինքնին զիջեալ ի սէր և ի խաղաղութիւն միջնորդեաց երբեմն ըզմարտիրոս վարդապետն, որ արար զկատարեալ խաղաղութիւնն և երարձ իսկապէս զկրճիմն պատրուակի յերկաքանչիւր կողմանց և յայտնի ևս հաւատարմութիւն միջնարկութեանցն այնոցիկ, զի ազգամամբ Հոգւոյն սրբոյ ի նոյն աւուրս Պայծառակերպութեան Տեսոն, յորում և մերս հաստատեցաւ սէր ուխտի խաղաղութեան, և դա ընդ ձեզ զնոյն ի նոյնում աւուրս խորհրդածեալ հաստատեցաւ ի վեր քան զառաջինն սէր և ուխտադրութիւն դաշնակոտութեան ակողոց սրբոց և հետեողաց նոցին: որով ցնծացին ամենայն ազգք և բերկրեցան համայն հաւատացեալք, որով և գրել կամեցայք առ մեզ զնոյն աւետալուր համբաւն: Բայց որ սովոր է հրապուրել զբաժակն քաղցրութեան և խարբալիլ ըզցորեանն պատուական, գրգռեաց և զձեզ խառնել և ընդ քաղցրութեանս ձեր զայս՝ թէ եկեսցես եւ տեսնիք զմիմեանս: Եւ այս ընդէ՞ր. եթէ զիս կարծէք ոմն, ո՛չ ապաքէն և ես ունիմ ի ձեզ կարգեալ երկոտառն իշխանս. եթէ այն խորհուրդ ոչ յարգեցաւ, զիա՞րդ և այլ բանքն իմ լիցին յարգելիք: Եւ եթէ իցեն ա՛յնպէս, ընդէ՞ր ոչ ևս բաւականացաք նոքօք երաշխաւորութեամբք, և կամ թէ ե՞րբ ստահակեցայք ի բանից նոցին, զի կարօտացայք զիս ինքն երեսաքարչ տանել առ ձեզ: Եւ եթէ հարկ

իցէ ըստ ձերում իմաստնախոս մտածութեան անհել զայդ, ո՛ւր էր այս խորհուրդ մինչև ցայժմ, և ո՛ւր էր այս պատուէրն մինչև ցարդ, ո՛չ ապաքէն և ես կամէի զգոյն. և ընդէ՛ր ապա ի կ'պրոս կացի մնացի զայնքան աւուրբք, ո՛չ ապաքէն կամք իմ և խորհուրդ ակնարկէր ի դոյն, ո՛չ ապաքէն զիտեմ և ես զդա այլ կաթոլիկոս յաթոռն նախագահ և հինաւորաց. և ամենայն օրինօք ինձ պարտ էր առ դա խոնարհել և առ դա զիջանել, ո՛չ ապաքէն ի կ'պրոսէ մերձ էի առ ձեզ, և զիւր էր ինձ, և չունէի ևս այլ իմն հոգ և կոծ, և կայի անձնապատուծեամբ: Եւ յայնժամ կառեցան կապեցան բերանք ձեր, ոչ միայն զայս, այլ և զլոկ պատասխան թղթոց մերոց տալ մեզ: Եւ արդ նէտէն սօնրա իմ տէրն ինձ տիրեաց, իմ էֆէնտին ինձ իշխեաց թղթովք և արամքք, բանիւ և գրով կրկին կրկին պատուիրելով՝ թէ առ իս դարձցի, մի՛ երբեք մտածիցէ երթալ ի Կոստանդնուպօլիս կամաւ հոգեւորտէրն. քանզի զի՛նչ բաժին գոյ ընդ նոսա. ո՛չ ապաքէն առ իս է բանք և խորհուրդք հոգեւորտիրն, և ես իսկ եմ հոգեւորտէրն: Որո՞վ բանիւ և հրամանաւ իբր ի վերայ երեսաց մերոց ընդ կրունկս դարձուցեալ զմեզ աստ ի Հալապ, որ և փիլոսոփ և վեղարի կարօտ եկեալ՝ ի տեղս կրկին զնոյն առաջ արկի բան երեսառ երես, թէ դու զայդ ասես և նորին կամն զի՛նչ իցէ, մի՛ գուցէ հարկիցիմ զկնի բեռանցս այսոցիկ և այլ իմն լծոյ, և նա զէմ յանդիման՝ ես իսկ եմ հոգեւորտէրն, և ամենայն բանք նորա ի վերայ իմ գասելն միթէ ո՛չ կարիցեմք ճշմարտել. և մինչ ոչ միամտէի յայդմ կողմանէ, զիա՛րդ արկանէի զանձն իմ ի ներքոյ այսքան անհնարին պարտեաց և անճարակութեանց: Եւ որովհետեւ եղև այսպէս, զի՛ ևս այսուհետև սպառնական բանիւ ձեր տխատիւ(?) թէ չիք այլևս օգնութիւն քեզ ի մէնջ. և զի՛նչ իցէ օգնութիւն մեր ի ձէնջ, որո՞յ աւուրբք, որո՞յ ատենից, որո՞ց ժամուց. եթէ գոյր օգնականութիւն ձեր, ո՛ւր էիք՝ մինչ մեք ի Սուրբ Երուսաղէմ հանդերձ բիւրապատիկ վշտակրութեամբքն ի չորս ամիսն եօթն չաւիշ սաւիշ արարաք, յորոց երեքն վասն Ռէմլէյու եկեղեցի շինեալ ես ասելով՝ ի մէջ աշխարհի խայտառակ և նշաւակ արարին զմեզ, և մեք գրեւով և ազդեւով

ձեզ՝ չմնաց ի մեզ օգնութիւն՝ թէ, մարգի՛կ, մեզ ճարակ և օգնութիւն ինչ արարէք, այլ ոչ կարեմ կալ աստ ի ձեռանէ երկու աղայոյ ի Շամ եղելոյ ի դոցանէ զրդելոյ: Այն էր ձեր օգնութիւնն, որ զրեցիք մեզ՝ թէ զգոյշ լի՛ր ի զքսէն Դամասկեայ, ապրեցո՛վ զանձն քո: Զիա՛րդ զգուշանայի, ո՛րպէս տարեցուցանէի. միթէ կարէ՞ ես տալ նմա զերեսուն քսակն, զոր խոտացեալ էիննոք հրամանաւ դոցա. ո՛չ ապաքէն երեսուն փարայի ծախէր զգուլիս իմ. ընդէ՛ր յայնմ ժամու ոչ երթայիք դուք ձերով ընդ յիշումն անուանս. խայտացեալ մանկամբքն անկանէիք յոտս հոգեւորտիրն ձերոյ՝ թէ խնայեալ տէր, կեցո՛ տէր, մի՛ մեռցի անձն նորա ընդ հեթանոսս: Եթէ աւարիք, ո՛չ ապաքէն և նմա պարտ էր լսող լինել ձեզ, և թէ ոչ արարիք, զի՛ ևս աստանօր յարուցեալ էք ի վերայ իմ. չիցէ՛ ինձ այն ամենայն բաւական երկունք և ցաւք, չիցէ՛ ինձ բաւական որ իմովքս մատաղահասակ մանկուօք, իբրև զօտարատեսուչ և իբրև զպատժադարտ տարադէպ փախստեամբ յաւուրս տօնից և ուրախութեանց, ըստ մարգարէին, դարձուցեալ ըզտօն մեր ի սուգ, և զտարեկանս ուխտաւորացն ի լալօնս. և եթէ ո՛չ էր Տեառն զօրութեանց այցելութիւն յայնմ անակնկալն ժամու ի բարբարոսաց ցուցեալ մարդասիրութիւն, ապաքէն ընդ մեռեալս յաւիտենից համարեալ էաք: Եւ այն վասն է՛ր, ընդ որո՞ց փոխարինաց մերոց առ ազգդ հայոց, և արդ ո՛չ բարեք էր յայնմ ժամու աղաւանօք զերծուցանել զմեզ յայնց արհաւրանաց, քան թէ զկնի յիշատակել զանուն մեր ի պատարագն: Եւ զի՛նչ ինչ ուզողութիւն գտաւ յիս յայնց աւուրջ հալածանացն՝ մինչ ի Պաշտառակերպութեան Տեառն յաւուրս. յորո՞ց չարեացս վարձայ, զի՛նչ ինչ գործ ապաշխարութեան ցուցի, որ երբեմն մահապարտ և աքսորական, և զկնի երկուց երկց ամսոց ի պատարագն սուրբ յիշատակեցայ, որովհետև ի միում ամի տասն անգամ բառնի և դնի անուն մի ի սուրբ պատարագն. անունն այն ի սեն գրեցի: Եւ զայն ևս միթէ ձերդ կամաւ, ո՛չ ապաքէն իմոյս էֆէնտոյ՝ Մարտիրոս վարդապետի հրամանաւ, զի՛նչ ևս մնաց ձեր առ այս, որ մինչ ի ստեղծայս խրախուծեամբ զիմէիք ի քաւարանս, կամ թէ նովա՛ւ կա-

մի քան բժշկելի վիճակում Քանդի թէ ունիմ ես ինչ երախտիք և աշխատանքի վերայ ձեր և տանն սրբոյ, հաւատամ եթէ նա՛ ինքն ոչ միայն ի ձէնջ, այլ և երկոտա- սան ազգաց քրիստոնէից մատուցելոց պա- տարագաց մասն և բաժին ընձեռեցի ինձ ի հոգի և ի մարմին իմ: Իսկ եթէ ազգի ձե- րոյ և տանն սրբոյ մազի միոյ խեղճութեամբ և վնասու ջանացեալ եմ, ի դատապարտու- թիւն է առաւել յիշատակութիւն անուանս քան թէ ի պարծանս: Եւ զի՞նչ է ի վերայ այսր ամենայնի յաւելեալ եւ զայս՝ թէ վերջին է այս մեր գիր առ քեզ, զոր եղիցի ըստ բանի ձերում. քանզի թէ վերջին և թէ առջին, ոչ ի փողահարեալ մի ք գտաք զձեզ կաքառողս, և ոչ յողբալս մեր՝ լա- ցողս, այլ մի ք մեռեալ և Աստուծով յա- րուցեալ, աստանոր զմիջնորդ յարութեան մերոյ գիտեմք, զազատիչն մեր միայն ճա- նաչեմք և զծառայութիւն նորին հաղիւ կատարեմք, և զյիշեցեալն ի ձէնջ զնախա- սացեալն զմեր բան, թէ յորժամ ինձ Յա- կոր կաթողիկոս պիտոյանայ, ես գիտեմ զնա, և յորժամ նմա եղիազար կաթողի- կոս պիտոյանայ, նա զիս գտանէ: Յայնմ ժամու ասէի, մինչ ես աթոռատէր կարծէի և կաթողիկոս ձեանայի, այնմ աթոռա- տեարքն ողջ կացցեն և զայն ինքեանք գիտացեն: Զի՞ կայ իմ ի մէջ նոցա, ես մէկ վէթիլ մարդ, միայն թէ զկամ Տեառն իմոյ աւանմ և սրտի մտք յօժարիմ ֆալ ի սոյն. բայց երկուց տէրանց ո՛չ կարեմ ծառայել: Եւ թէպէտ լիցի ինձ ևս արժա- նաւորութիւն աթոռոյ Սրբոյ երուսաղէմի, յայնժամ և ես զնստեալ կաթողիկոսն ի Սուրբ յիշմիածին զիւրազոյն գտանեմ, նմանապէս և նա զիս: Քանզի երկու ա- թոռք են պիտանացու ազգիս, և երկու ա- թոռատեարքն հարկին զմիմեանս գտանել, և ոչ Յակորն և եղիազարն, որ և ոչ ան- զամ տեսեալ եմք զմիմեանս, և ոչ առ բնաւ առարկեալ երես առ երես, այլ միջ- նորդողաց առարկողաց աշխարհութեամբն զանազան կարծեցեալ զմի և զնոյն կամս միմեանց: Եւ այժմ ողորմութեամբն Աս- տուծոյ, թէ և ոչ մերովս ձեռք և բանիւ, զոնեա այլովք հաստատեալ կատարեցաւ զիտաւորութիւն սրտից մերոց: Եւ այնու- հետե ո՞վ է որ զրդէն և շարժէն, գեռ ևս ոչ թողով զերկաքանչիւրքս յիւրաքանչիւր

ցաւս և ի կոծս: Զի՞նչ ևս կարծէք զմէնջ, որ այսքան ահացուցանողական սպանաւ- լեաւք մեծաբանեալ էք ի վերայ իմ: Մեք վասն մեղաց մերոց խոնարհեալ, զիս ան- ձին մերոյ հնարեալ, զմեզ ի ծառայու- թիւն ումեմ տրեւալ, կամք ի վերայ երե- սաց մերոց շիւարեալ, ի ներքոյ անհնարին պարտեաց զառածեալ, և այսքան մեծա- բանութեան ձերոյ զի՞ ևս իցեմք պարտա- կան: Եթէ ոչ ունիք ճար առձեռնական՝ ընդէ՞ր լինիք բժիշկ մեղանչական: Դուք ձեր հանգստութիւն և յերկարախօս իմաս- տութիւնն կշտութեամբ մեզ քաղցեցուցս մի՛ մանրագոյնս բրդիցէք: Դուք այն քաղա- քացիքն էք, որ յամենայն ամիսս և յամե- նայն շաբաթս ստէպ ստէպ զողջունէ զերու- սաղէմէ հարցանէիք, ընդէ՞ր այժմ ամե- նայն մոռացեալ, զպարտս և զծախս սուրբ տանն ոչ հարցեալ, զսղութիւն և զաժա- նութիւն երկրին ոչ յուզեալ, Հասան փաշա մուսաւատասին ոչ որոնեալ, զիմ ի տեղս այսքան նորագոյն վասն տանն խարճի պար- տաւորիւս ոչ ակնեալ, չքաւորութեանս և պակասութեանս ոչ հաւատացեալ, զրէք անխիղճ՝ թէ ե՛լ և եկ: Որո՞վ ելից և եկից, հինգ վեց հարիւր զըլ. կարէ զիս հասու- ցանել. ես չունիմ յաջ և յահեակ Մասիս և Արագած, Սոսորով և Իմիրզա, որ յորոց լերանց հնչիցեն հողմունք՝ նովաւ շնչա- բերեալ խօսիցիմ: Իւրաքանչիւր ոք գտան իւրոյ պակասութիւնն և զիս անձին ինքնին գիտէ: Ո՞ւր թողում զաւազակաց բռնանալն ի ճանապարհի և զկողմնակալաց սպասելն սեաղիսի. քանզի այնքան պղտորեցին քօր Պետրոս եպիսկոպոսաւ գեղէ ի գեղ կտոր կտոր թղթերով, և Կօկ տօլախներն զանուն մեր աղճատելով, որ մինչ ի տեղիս տեղիս լսի՝ թէ պատճառաւ մերով և զյունաց սեաղութիւն զգուեն և կոփահարեն: Վասն Աստուծոյ թողէ՞ք զմեզ, մարդի՛կ, ի մեր խղճանքն և ի տառապանքն, ի մեր յաղ- քատութիւնն և յանճարակութիւնն: Եթէ ինձ ասէք՝ իմ չիք ինչ մեղուցեալ առ Սուրբ Էջմիածինն և առ կաթողիկոսն նորա, և եթէ ունիմ ինչ չարութիւն և ազարա- սան գործ, և թէ հատուցի երբեք փոխա- րէն վրէժխնդրութիւն ըստ ամենայն արա- րից նոցին, բարձէ՞ք արդ զպատրուակ մի- ջոցին և առացէք յայտնապէս. տո՛ւք զա- մօթս իմ երեսս իմ և վկայեցէ՛ք վասն ա-

պիրատուութեան, յորմէ ամառեցայց Սպաթէ ոչ՝ զի՞ հարկանէք զիս, ըստ Քրիստոսի թախանձանացն, զի՞ կոփահարէք զիս, ընդէ՞ր ցաւեցուցեալ կակծեցուցանէք զսիրտ իմ, Թողջիք զիս զտարակուսեալս առ իս. զի թէ ունիցիմ սողտանք, դատեցայց ես ինքնին. և թէ պարտ իցէ ըստ հարկեցուցիչ հրամանաց ձերոց, անդ ի Սուրբ յէջմիածին զնացեալ խոստովանել պարտիմ, զի արդ յինէն կանխաճառեցաւ՝ թէ Սուրբ յերուսաղէմի կաթողիկոսն ոչ կարէ շինել զսուրբ տունն առանց հնազանդութեան Սուրբ յէջմիածնի կաթողիկոսին, և յէջմիածնի կաթողիկոսն ոչ կարէ իշխել Տանն Յունաց առանց հնազանդութեան Սուրբ յերուսաղէմի կաթողիկոսին։ Որովհետեւ այսպէս է, դուք ի բաց կոցեալ անմասն լիբուք յայսմ յամենայնէ, և միայն զսիրոյ եւ զմտերմութեան, զհնազանդութեան եւ զհպատակութեան զհետ երթալով՝ զձերունի և զհինաւորաց զհայրդ մեր պատուեալիք, մեծարեալիք, զի գոնեա զօրհնութիւն և զաղօթս դորին ամփոփեալիք ի սիրտս և յոգիս և յանձինս ձեր, որով զօրացեալ և աճեցեալ ամենածաղկ զարգացմամբ վերաթեւեալիք փառաց ի փառս, և զօրութեանց ի զօրութիւնս, ամէն։ [ԹՃԺԾ = 1666]։

Հրասարակեց՝ Մ. Ե. Ն.

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Պ Ա Շ Տ Ո Ն Ա Կ Ա Ն Ք

Սեպտ. 17-ին Պրինկըմ Պալատին վրայ կատարուած օղային ուբակոծութեան առթիւ, Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր հեռագիրք, եւ պատասխանք.

Առ Վսեմ. Արքունի Սենեկապէս

Պրինկըմ Պալատ, Լոնտոն

Հանեցե՛ք ներկայացնել Նոյիքն Վեհափառութեանց, մեր եւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան եւ Պապեաթինի Հայ ժողովուրդի սրագին խնդակցութիւնները եւ զոնաբանական մատրանքները։ Թող Ամենակարողը պատշապեն եւ փրկէ ամեն վսանգներէ, եւ օրհնէ անոնց կեանքը փառապանք խաղաղութեամբ։

ՊԱՏՐԻԱՐԻՔ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ

ՊԱՆԵՍՏԻՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՒԱԳ ԶԱՐՏՈՒՂԱՐԻ ՊԱՇՏՈՆԱՏՈՒՆ

Երուսաղէմ

3 Գեկեմբեր 1940

Ձերդ Ամենապատուութիւն

Ակնարկելով Ձեր 17 Սեպտեմբեր 1940 բուակիր հեռագրին, զոր ուղղած էիք Վսեմ. Արքունի Սենեկապէսին, Պրինկըմ Պալատ, Վեհափառ Թագաւորի եւ Թագուհւոյն վրայ գործուած ուբակոծութեան առթիւ, այսուկը սեղեկացնեմ Ձեր Ամենապատուութեան քե՛նորին Վսեմ. Բարձր Գովաւեր պատշոն ունի ներկայացնելու Ձեր Ամենապատուութեան, Նորին Վեհափառութեան անկեղծ շնորհակալութիւնները Ձեր պատգամին համար։

Մնամ Ձեր Ամենապատուութեան

խոնարհ ծառայ

Ճ. Ս. ՄԱՔՅԷՐՍՈՂՆ

Աւագ Քարտուղար

Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Ք Ե Ի Բ Ե Մ Ա Կ Ա Ն Ք

✱ 9 Նոյեմ. Ծր. — Նախասօնակ Գիւտ Խաչի. կէսօրէ վերջ, Միաբանութիւնն ամբողջ, զխաւարութեամբ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր, գնաց Ս. Գարութեան Տաճարը։ «Հրաշափառ» ի հանդիսաւոր մուտքէն յետոյ, թափօրով, Միաբանութիւնը իջաւ Հայոց սեպհական Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վերանորոգուած եկեղեցին, ուր կատարուեցաւ կիրակմտից ժամերգութիւն, և Գիւտ Խաչի նախատօնակ, Նախօրօք զարդարուած էին եկեղեցւոյ զոյգ խորանները. և ատեանի սրբատաշ քարէ սալաշատակը ծածկուած՝ զօրգով և կապերաններով։

✱ 10 Նոյեմ. Կիր. — Գիւտ Խաչ. առաւօտուն, Ս. Գարութեան Տաճարի մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ կատարուեցաւ ժամերգութիւն, և մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ։ Գաւարտ Ս. Պատարագի, Քրիստոսի Գերեզմանին չուրջ եւ ողորմած թափօր կատարուեցաւ մեծահանդէս շուքով և երգեցողութեամբ. Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը, կենաց փայտը ի ձեռին ամպնոյանի ներքե կը նախագահէր հանդիսութեանց։ — Ս. Պատարագի ընթացքին, Ամենաճախ Նորին Վեհ. Մեծին Բրիտանիոյ ճորձ Զ. Թագաւոր-Կայսեր բաղձանքին, աղօթք եղաւ բոլոր այն հոգիներուն համար, որոնք ինկան այս վերջին տարիներու ճակատամարտներու ընթացքին։ Եւ Նոյեմբեր 11ը փոխանակ իբրեւ Զինադադարի օր տօնելու, յարմար նկատուած էր յիշատակի օր համարել, պատեհազմի այս տարիներուն զոնէ։

Ինչպէս այսօր, Նոյնպէս նաեւ երէկ, պաշտամունքներուն ներկայ էր խառն բազմութիւն մը հաւատացեալներու, մեղմացած ըլլալուն համար կառավարութեան կողմէ զրուած արգելքը, ժողովրդեան մուտքին համար Ս. Գարութեան Տաճարէն ներս։

※ 17 հոյեմ. կիր. — Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ. քարոզեց Գեր. Տ. Կիւրեղ Մ. Վրդ., բնաբան անկելով «Լոգի և Աստուած, եւ երկրպագուաց նորա հոգւով եւ ճշմարտութեամբ պարտ և երկիրպագանել» խօսքը. ներկայացուց պաշտամունքը իբրեւ տիեզերական եւրեթիվ. և սակայն, ըսաւ, ամենէն պարզ և ուղիղ բացատրութիւնը այդ իրողութեան, Յիսուսի վերոյիշեալ խօսքն էր. Ապա ցոյց տուաւ թէ պաշտամունքին առարկան Աստուած է միայն, զոր պէտք չէ կապել ունի տեղի և ժամանակի. զԱյն պարտինք պաշտել, որովհետեւ կրօնքը բնածին զգացում մըն է մարդուն հոգիին մէջ, և իբրեւ Արարիչ, իր իրաւունքն է պահանջել մեզմէ այդ պաշտանքը:

※ 22 հոյեմ. ուր. — Դաւթաբանակ Լրեշտակապետաց. Միաբանութիւնը Ամեն. Ս. Պատարագ Լոր գլխաւորութեամբ, իշաւ Ս. Լրեշտակապետաց վանուց եկեղեցին, ուր կատարուեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւնը, և ապա՝ Սրբոց Լրեշտակապետաց Գարբիէլի եւ Միխայիլի նախատեսակը:

※ 23 հոյեմ. ճիւղ. — Տօն Լրեշտակապետաց. Ս. Պատարագ՝ ի Ս. Լրեշտակապետաց եկեղեցին. քարոզեց Տ. Նորայր Վրդ., բնաբան անկելով «Զգո՛ւ լինուք՝ մի՛ արհամարհիցէք զմի ի փոքրկանցս յայացանէ» խօսքը. ըսաւ՝ Լրեշտակները Աստուծոյ սպասաւորներն են, մարդոց այնքան մօտիկ չլրկուած, պահպանելու համար զանոնք: Եւ մարդը այնքան բարձր արժէք ունի Աստուծոյ աչքին, որ հրեշտակներ նշանակած է անոր իբր պահպան: Աստուծոյ օրինակով, մենք ալ պարտաւոր ենք օգնել իրարու, կարեւորութիւն տալով նոյնիսկ մանուկներուն, որոնց մէջ արժէք մը կայ: — Ս. Պատարագէն յետոյ, Միաբանութիւնը հիւրաբերուեցաւ Ս. Լրեշտակապետաց վանուց Տեալարանին մէջ:

※ 24 հոյեմ. կիր. — Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Ս. Գլխաղբի մատրան մէջ: Քարոզեց Տ. Գեորգ Վրդ., «Երանի ոյք պահեն զիրաւունս, և առնեն զարդարութիւն յամենայն ժամ» բնաբանին վրայ: Անդրադառնալով աշխարհի ներկայ անստոյգ և յիշալիջուած կացութեան, քրիստոնեաներուն պարտականութիւնն է, ըսաւ, ըլլալ զգաստ եւ արթուն, սուրբ եւ պարկեշտ, տանելի զարմնելու համար տագնապալից այս օրերը: Յորդորեց հաւատքով աղօթել աշխարհի խաղաղութեան համար:

ՌԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՆՈՒԷՐՆԵՐ

Շնորհակալութեամբ եւ օրհնութեամբ կ'արձանագրենք 1940 տարւոյ ընթացիմ եղած հետեւեալ բարեպաշտական նուէրներ.

1. Երուսաղէմաբնակ Տիկին Մարիամ Քէօշկէրեան՝ սպիտակ կտաւէ ինքնաձեռագործ սեղանի ծածկոց մը:

2. Այնթապցի Տիար Պետրոս Կիրակոսեան՝ փոքր գորգ մը:

3. Երուսաղէմաբնակ Տիկին Մարի Քիւննիւքեան՝ մէկ ձեռք պատարագի քահանայական ըզգեստ՝ իր ձեռքով կարուած:

4. Աղեքսանդրաբնակ Այրի Տիկին Մարի Մամուրեան՝ երկու արծաթ կանթեղ, մին Ս. Աստուածածնի գերեզմանին համար, միւսը Առաքելական Աթոռին: Վեց մասերէ բաղկացեալ ներքին վարագոյրներ Ս. Աստուածածնի գերեզմանին համար, ու սեղանի եւ զրակալի ծածկոցներ: Ս. Յարութեան Տաճարի Ս. Լուսաւորչի եկեղեցիին համար երկու ասեղնագործուած սեղանի ծածկոցներ: Բեթղէմէի Ս. Ծննդեան Այրիին համար մէկ սղնձեայ ջրօրհնեաց կաթսայ, եւ Ս. Յակոբայ Տաճարին համար բուրձառներու երկաթեայ պահարան մը:

5. Երուսաղէմաբնակ Պրուսացի Տիկին Աննիկ Եսայեան՝ Ս. Գլխաղբին սպիտակ կտաւէ սեղանի ծածկոց մը:

6. Երուսաղէմաբնակ Տիկին Ուսաննա Զաքարեան՝ Ս. Գլխաղբի սեղանին ինքնաձեռագործ զանթէլ կորփուրայ մը:

7. Աղեքսանդրաբնակ Օր. Արուսեակ Թահմայեան՝ Ս. Յակոբայ Տաճարին՝ սնդուսի վրայ ասեղնագործուած ինքնաձեռագործ կորփուրայ մը:

8. Հալէպաբնակ Այնթապցի Օր. Տիրուհի Պայլօղեան՝ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարին՝ ինքնաձեռագործ կորփուրայ մը:

9. Դահիբէաբնակ Տիկին Հայկուհի Պոյաճեան՝ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարին՝ աւետարանի արծաթեայ երես մը և խաչ մը:

10. Հալէպաբնակ Տիգրանակերտցի Տիկին Մարիամ Ճիւղմէճեան՝ Ս. Գլխաղբին՝ մէկ ոսկի սպարանջան:

11. Պէյրութաբնակ Պալքէսիւրցի Տիկին Լըռփիսիմէ Քէշիշեան՝ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարին՝ սնդուսէ ծածկոց մը:

12. Երուսաղէմացի Պր. Դրիգոր Յակոբ Մնացականեան՝ Ս. Գլխաղբին մէկ արծաթեայ թէլքիարի կանթեղ:

13. Երուսաղէմաբնակ Տիգրանակերտցի Այրի Տիկին Աննա Զարափաթճեան՝ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարին՝ մէկ կապոյտ մետաքսեայ վարագոյր:

14. Ատարազաբնակ Օր. Փարիս Ունանեան՝ Ս. Յարութեան Տաճարի Ս. Լուսաւորչի եկեղեցիին համար մէկ կարմիր թաւշայ ասեղնագործուած ինքնաձեռագործ սեղանի ծածկոց ճերմակ կտաւէ ընկերով միասին, և չորս փունջ ինքնաձեռագործ մետաքսեայ ծաղիկներ:

15. Երուսաղէմաբնակ Կարնեցի Տիկին Արմենուհի Պայլեան՝ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարին՝ մէկ ճերմակ սեղանի ծածկոց:

16. Ս. Աթոռոյս Ժառանգաւորաց Վարժարանի և Ընծայարանի ուսուցիչ Տիար Շահան Պէրպէրեան՝ մէկ արծաթեայ կանթեղ Ռէմէի Սուրբ Գեորգ եկեղեցիին համար:

17. Երուսաղէմաբնակ Մարաշցի Տիար Սարգիս Պէհէնիկեան՝ մէկ արծաթ կանթեղ Ռէմէի Ս. Գեորգ եկեղեցիին համար:

18. Խարթումաբնակ Տիկին Հայկուհի Գապատայեան՝ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարին՝ ինքնաձեռագործ մէկ սպիտակ կտաւէ ասեղնագործուած սեղանի ծածկոց:

19. Խարթումաբնակ Տիկին Անմէլ Գալփագեան՝ ինքնաձեռագործ սպիտակ կտաւէ կորփուրայ մը:

Լուսաւորապէս

ԿԻՐԵՂ Ծ. ՎՐԴ. ԻՍՐԱԶԷԼԵԱՆ